

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА**

Дембицька Наталія Миколаївна

УДК 159.923.2:316.613-5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ
ЕКОНОМІЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ШКОЛЯРІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, м. Київ, факультет психології, кафедра психології розвитку

Науковий консультант

доктор психологічних наук, професор
Власова Олена Іванівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, факультет психології,
кафедра психології розвитку,
завідувачка

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Гриць Антоніна Михайлівна,
Інститут психології імені Г.С.Костюка
НАПН України,
лабораторія психології соціально
дезадаптованих неповнолітніх,
завідувачка;

доктор психологічних наук, професор
Помиткіна Любов Віталіївна,
Національний авіаційний університет,
факультет лінгвістики та соціальних комунікацій,
кафедра авіаційної психології,
завідувачка;

доктор психологічних наук, професор
Бевз Галина Михайлівна,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, лабораторія психології спілкування,
завідувачка

Захист відбудеться “16” березня 2021 р. об 11:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.02 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий “ 16 ” лютого 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Я. М. Омельченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Орієнтація країни на ринкові відносини на тлі незавершеності економічних реформ становлять об'єктивні умови економічної соціалізації українців. Розбудова ринкової економіки потребує самостійної, здатної швидко адаптуватись до мінливих життєвих ситуацій молоді, тому нагальною постає проблема розвитку економічної культури підприємливості, зокрема учнівської молоді. Це категорія населення скоро становитиме людський капітал країни. Водночас, її економічна соціалізація забезпечується ситуативним включенням переважно у споживчі практики або участю у економічному житті, опосередкованому потребами сімейних домогосподарств. У цьому контексті особливо гостро постає проблема розробки цілісної психологічної концепції економічної соціалізації особистості в умовах навчання у закладі загальної середньої освіти, заснованої на науковому розумінні закономірностей розвитку економічної культури школяра в ринковій економіці.

Актуальність розробки такої концепції зумовлена реформою в освітній галузі країни, зорієнтованою на розвиток підприємливості як однієї з провідних компетентностей випускника сучасного закладу загальної середньої освіти. При цьому психологічний аспект забезпечення цього процесу на сьогодні розроблений недостатньо. Хоча його вивчення підготовлено розвитком вітчизняної та зарубіжної філософської (М.Бердяєв, А.Ільїн, Е.Кант, В.Шинкарук, А.Яценко), економічної (В.Базилевич, Г.Беккер, Л.Вальрас, У.Джевонс, Дж.Кейнс, Т.Ман, А.Монкретєн, А.Сміт, Т.Смовженко, У.Стаффорд, Д.Рікардо, Й.Шумпетер), соціологічної (М.Базунова, М.Вебер, Е.Дюркгейм, А.Етзіоні, В.Парето), педагогічної (С.Буреніна, І.Мосійчук, І.Пойта) наук.

Примітним є те, що наукове вивчення заявленої нами проблеми в психології здійснюється сьогодні у міждисциплінарному ключі, тим самим збагачуючи методологічно і методично арсенал засобів пізнання психологічної сутності економічної соціалізації в шкільному віці. Остання розкривається з точки зору різних теоретико-методологічних підходів до соціалізації особистості в економічній сфері (А.Бояринцева, А.Вяткін, О.Дейнека, Т.Дробишева, А.Євдокімова, А.Журавльов, В.Москаленко, Т.Землянська, В.Зомбарт, І.Зубіашвілі, Е.Керхлер, О.Козлова, Г.Ложкін, С.Максименко, В.Москаленко, В.Спасенніков, О.Ходакевич, Е.Хоелзл), у тому числі – в просторі відносин власності (Дж.Беррі, Б.Білгін, Дж.Брайн, Л.Бреннер, Х.Дітмар, Г.Джой, І.Манн, О.Карнишев, Г.Кембелл, М. Кірюхіна, А.Кітов, Т.Мерілл, Дж.Пірс, Г.Пікфорд, Д.Прентіс, К.Ролл, Ю.Роттенстретч, Ф.Рудмін, С.Сууд, Л.Фьорбі, А.Фернам, Л.Хитрош) та за певного економічного статусу (Р.Ендрюс, С.Імберман, М.Лавенхейм, О.Креденцер, Н.Лейфрід, В.Позняков, О.Сербова, О.Новосядла).

Окремим предметом вивчення є індивідуальні і групові ефекти досліджуваного процесу: від феноменів самосвідомості (О.Горбачова, Х.Дітмар, О.Купрейченко, У.Джеймс, Л.Карамушка, Дж.Катона, Г.Тард, О.Ходакевич) до особливостей формування та рівнів розвитку економічної культури (В.Васютинський, О.Власова, В.Вінков, І.Данилюк, І.Зубіашвілі, О.Льюїс, В.Москаленко, К.Муздибаєв, І.Прибиткова, П.Таунсенд, О.Хомра, О.Чернега,

Ю.Шайгородський). Досліджуються питання становлення підприємливості (П.Девідсон, О.Креденцер, М.Лоу, Е.Керхлер, Ю.Пачковський, М.Райт, Е.Хоелзл) та економічної суб'єктності (І.Зубіашвілі, О.Лавренко, В.Москаленко, Т.Хашченко) особистості; а також психологічні детермінанти економічної соціалізації (Г.Бранде, О.Дейнека, Ю.Васильчук, Л.Карамушка, Л.Карлсон, Г. Санфорд, В.Комаровська, О.Креденцер, Н.Лейфрід, Г.Ложкін, М.Луценко, С.Нартова-Бочавер, Г.Маршал, Л.Магрудер, Н.Побірченко). Ряд праць присвячено віковим закономірностям досліджуваного процесу: окремі аспекти, чинники економічної соціалізації дошкільників та молодших школярів розкрито такими дослідниками, як М.Барретт, А.Бомбі, А.Берті, А.Волш, С.Гроссбан, К.Данзігер, К.Девіс, Л.Карлсон, О. Козлова, Т.Мельничук, Р.Тейлор, С.Фера, Г.Ягода; економічну соціалізацію підлітків вивчали Г.Авер'янова, Х.Діттмар, Н.Побірченко, П.Уєблі, Г.Фенько, О. Щедріна; особливості перебігу цього процесу в ранній юності пояснено в доробку І.Зубіашвілі, К.Фогельман, І.Фьорбі, у пізній юності – в працях І.Девіса, О.Лавренко, А.Фернама та ін. Окрім того, шляхи і психолого-педагогічні засоби оптимізації цього процесу в закладах освіти розробляли М.Басігалупо, Г.Блум, Д.Лассарес, П.Кампиліс, Н.Побірченко, Ю.Пуні), у сім'ї - Дж.Антонідес, Дж.Белк, Ф.Бернард, М.О'Дрісколл, М.Пако, О.Чигир, Т.Яблонська.

Разом з тим недостатньо дослідженими залишаються закономірності розвитку економічної культури особистості в шкільні роки, коли досвід економічної діяльності формується шляхом стихійного включення переважно у споживчі відносини, іноді – у відносини зайнятості. Окрім того, маловивченим є психологічний механізм привласнення взагалі і, зокрема, у просторі особистої власності, в якому і відбувається економічна соціалізація школярів. Ґрунтовної розробки потребують також психологічні засоби забезпечення успішності цього процесу, зокрема у закладах загальної середньої освіти.

Недостатня розробленість теоретичних і практичних аспектів економічної соціалізації школярів та закономірностей розвитку у них культури підприємливої людини в контексті цінностей ринкових відносин зумовила вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологічні основи економічної соціалізації школярів»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами темами: Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної науково-дослідної тематики наукового дослідження кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Вікові особливості інформальної соціалізації особистості», реєстраційний номер 0116U006380, 2016-2019 рр. та «Чинники розвитку толерантності особистості на різних етапах соціалізації» реєстраційний номер 0119U100337, 2019-2022 рр.

Об'єкт дослідження – процес економічної соціалізації особистості.

Предмет дослідження – психологічний зміст, закономірності та чинники економічної соціалізації школярів.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально вивчити структуру, психологічні механізми, чинники та закономірності процесу економічної соціалізації особистості в період від молодшого до старшого шкільного віку та на цій

основі розробити систему психологічного забезпечення цього процесу в закладах загальної середньої освіти.

Відповідно до мети та гіпотез дослідження визначено основні **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми економічної соціалізації особистості у період від молодшого до старшого шкільного віку.
2. Розробити концепцію дослідження психологічної структури, механізмів та закономірностей процесу економічної соціалізації особистості в період від молодшого до старшого шкільного віку і на цій основі обґрунтувати структурно-цільову модель економічної соціалізації школярів.
3. Емпірично дослідити психологічні закономірності економічної соціалізації школярів у просторі відносин особистої власності на різних етапах навчання у закладі загальної середньої освіти.
4. Визначити психологічні чинники економічної соціалізації школярів.
5. Розробити систему психологічного забезпечення процесу економічної соціалізації школярів у закладі загальної середньої освіти.

Концепція дослідження інтегрує в собі такі теоретичні положення:

1. Економічна соціалізація особистості у період від молодшого шкільного до раннього юнацького віку є процесом розвитку її економічної культури як поступового входження в економіку шляхом інтеріоризації економічних цінностей суспільства, набуття досвіду привласнення особистих благ в інтерсуб'єктивному просторі взаємодії з іншими суб'єктами економіки, що виражається у відповідному ставленні до особистої власності.

2. Показником економічної соціалізації школярів є їх економічна культура, взята у функціональній єдності процесів пізнання, оцінювання економічних явищ та на цій основі регуляції економічної поведінки, що виражаються у системі когнітивних, афективних, конативних та моральнісних складових ставлення до особистої власності.

3. Цільовий характер економічної соціалізації школяра заданий ідеальним результатом, яким в умовах ринкової економіки є економічна культура, характерною ознакою якої є підприємливість її носіїв.

4. Культура підприємливості особистості виражає суб'єктну сторону її економічної соціалізації в ринковій економіці, яка у шкільні роки є процесом формування підприємливості переважно у просторі особистої власності. Особиста власність є простором соціально-психологічної взаємодії з приводу розподілу життєвих благ, які учасниками переживаються безумовно належними виключно одному суб'єктові, особисто притаманними та здатними задовольняти потреби у комфорті, захищеності, в можливості виражати власне «Я» та самовизначатись у просторі взаємин з соціальним оточенням.

5. Основним психологічним механізмом входження школяра у відносини особистої власності є привласнення особистих життєвих благ як процес суверенізації (сигніфікації та персоналізації) матеріального і соціального оточення, включення їх у психологічний простір особистості і подальше розпредметнення культурного смислу блага в ході здійснення контролю над об'єктом привласнення, пристрасного пізнання його властивостей та наділення його характеристиками своєї особистості

(інвестування свого «Я» в об'єкт привласнення). Основним психологічним механізмом суб'єктивації розпредмеченого культурного смислу особистої власності і показником економічної культури є ставлення школяра до особистої власності.

6. Розвиток економічної культури школярів в ході економічної соціалізації зумовлений віковими, соціально-психологічними, внутрішньоособистісними (індивідуальними психологічними характеристиками та особистісними якостями) чинниками та внутрісистемною організацією ставлення до особистої власності, специфічними на різних вікових етапах.

7. Психологічне забезпечення успішної економічної соціалізації школярів у закладах загальної середньої освіти орієнтоване на розробку методів і прийомів соціалізуючого впливу, спрямованого на формування суб'єктного, підприємливого ставлення до особистої власності та суспільно прийнятних способів привласнення благ у школярів, а також на підвищення мотивації педагогів, батьків та шкільних психологів бути дієвими агентами змін в економічній культурі школярів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять:

принцип культурно-історичної обумовленості соціалізації особистості, та положення культурно-діяльнісної концепції соціалізації, згідно з якими закони становлення економіко-психологічних якостей особистості не є абсолютно універсальними, позаісторичними; отже, психологічні особливості соціалізації власника носять культурно обумовлений характер і визначаються особливостями історичного етапу в розвитку суспільства (Г.Андрєєва, В.Барабанщиков, Л.Виготський, О.Власова, І.Данилюк, Е.Дюркгейм, А.Ільїн, О.Лавренко, Б.Ломов, В.Москаленко, С.Рубінштейн, А.Сусоколов, В.Турбан, В.Шинкарук, В.Ярошовець, А.Яценко);

принцип суб'єктності, згідно з яким особистість виступає не пасивним об'єктом впливів економічних обставин, а є активним учасником, ініціатором взаємин з іншими суб'єктами і автором власного психологічного простору (Б. Ананьєв, О. Бондарчук, А. Брушлінський, І.Ващенко, А. Журавльов, В. Знаков, А. Купрейченко, А. Петровський, С. Рубінштейн, З. Рябікіна, М.Смільсон, Г. Танасов, В. Татенко, О.Улько, Т.Хащенко, М. Ярошевський);

положення інтерсуб'єктного підходу до психологічного простору як інтра- та інтерособистісного ефекту соціалізації (І. Альтман, С. Нартова-Бочавер, Г.Бевз, В. Васютинський, Н. Дмитрієва, С. Резниченко, О. Коржова, К. Левін, В. Москаленко, В. Татенко, М. Вольф);

генетичний напрям системного підходу до соціалізації, згідно з яким вивчаються об'єктивні чинники зародження і розвитку економічної культури школярів на основі становлення механізмів привласнення благ (В.Барабанщиков, С.Максименко, Б.Ломов, А.Петровський, М.Ярошевський);

положення системного підходу до вивчення процесу економічної соціалізації (В. Знаков, І. Зубіашвілі, Л. Карамушка, А. Карнишев, А. Кітов, О. Лавренко, Н.Левицька, Б. Ломов, В. Москаленко, С.Фера, Ю. Шайгородський);

положення програмно-цільового підходу, згідно з яким вивчаються проблеми цілеспрямованого розвитку особистісних якостей в соціокультурному контексті

(Р. Акофф, О. Гулевич, А. Зимлянський, В. Кінг, Д. Кліланд, П. Магданов, О. Неверов, Г. Саймон, Л. Попов, В. Розин)

положення концепції ставлення, що використовуються для пояснення психологічних механізмів економічної соціалізації школярів (Л.Карамушка, А. Лазурський, В. Мясичев, В. Позняков, І. Сушков, О.Ходакевич, П. Шихирев)

положення основних концепцій соціалізації особистості (Б.Ананьєв, О. Власова, К. Мілютіна, М. Корнєв, А. Мудрик, Ю. Швалб), економічної зокрема (О.Анкудінова, Г.Авер'янова, А.Бояринцева, А. Вяткін, О. Козлова, О. Лавренко, Г. Ложкін, В. Москаленко);

герменевтичні концепції інтерпретації, розуміння світу і особистості в ньому як методологічного інструменту пізнання економічно соціалізованої людини в єдності з культурними обставинами її життя як об'ємлючого цілого, в якому вона формується і розвивається та які у своєму взаємозв'язку виступають як фрагмент буття чи події життя (К. Апель, О.Барабанщиков, П. Бергер, Т. Лукман, К.Нартова-Бочавер, А. Перре-Клермон, М.Смільсон, Т. Титаренко, О.Улько, А.Шамне, Н. Чепелєва);

наукові концепції «людини економічної» (Г.Беккер, Л.Вальрас, М.Вебер, У.Джевонс, Д.Канеман, Т.Ман, В.Парето, А.Сміт, Г.Тард, А.Тверські, Г.Саймон), що склали наукові передумови для розвитку психології підприємливості (М.Базунова, В.Бодров, Е.Керхлер, О.Креденцер, Н.Матолігіна, В.Радаєв, Е.Хоелзл);

концепції педагогічного (Т. Атрощенко, Н. Беляєва, В. Божко, Н. Заєць, К. Ковальова, В. Ковальов, З. Левченко, Т. Притула, Т. Смовженко, Т. Чміль, І. Фаловська, З. Філончук), психологічного (Н. Алюшина, О. Аношина, Г. Бардієр, І. Вачков, А. Грись, Л. Девід, Ю. Ємельянова, Т. Зайцева, Т.Піроженко, Л.Помиткіна) та соціально-психологічного (І. Зубіашвілі, О. Лавренко, Н. Кавкаєва, Н. Кривоконь, Н. Максимова, Т. Мельничук, Т. Сила) забезпечення процесу соціалізації особистості та психологічних і соціально-психологічних практик у цьому процесі (О. Кочубейник, К. Мілютіна, В. Москаленко, В. Панок, Т. Титаренко, К. Черемних);

психологічних концепцій стилю та якості життя, бідності та малозабезпеченості для пояснення закономірностей формування економічної культури школярів у різних соціокультурних умовах (В. Васютинський, О. Новосядла, Ю. Швалб).

Методи дослідження. На теоретичному рівні наукового пізнання використовуються такі методи: теоретичний аналіз філософської, економічної, соціологічної, педагогічної, психологічної наукової літератури з проблем соціалізації, виховання, психології управління, вікових особливостей особистості, економічної психології; структурно-функціональний аналіз (для обґрунтування закономірностей економічної соціалізації школярів) та метод теоретичного моделювання (для створення системної моделі досліджуваного процесу).

На емпіричному рівні наукового пізнання використовувались методи психологічного експерименту, зокрема, на констатувальному етапі експериментального дослідження використовувались методи психодіагностики: для дослідження особливостей економічної соціалізації школярів - методика «Ретроспективна анкета монетарних установок» (М. Семенов); розроблені авторкою

методики (проективна методика для дослідження особливостей ставлення школярів до особистої власності; семантичного диференціалу для оцінки способів привласнення особистих благ; семантичного диференціалу для дослідження ставлення школярів до особистої власності; методика для дослідження ставлення підлітків та старшокласників до новітніх економічних явищ); модифікована авторкою проективна методика «Казка про гроші» (А.Купрейченко і О.Горбачова); методика «Моральнісна оцінка грошей» (А.Купрейченко і О.Горбачова); для дослідження психологічних чинників економічної соціалізації школярів - проективна методика «Неіснуюча тварина», опитувальник «Суверенність психологічного простору» (С.Нартова-Бочавер), опитувальник «Ставлення до грошей» (М.Семенов), опитувальник «Соціальна адаптивність» (О.Посипанов); модифікований авторкою тест на загальну схильність до підприємництва «GET2test» (С.Кейрд і К.Джонсон), варіант для школярів; на етапі формування експерименту – методи активного соціально-психологічного навчання, групової дискусії, роботи в міні-групах, ігрові методи, рольові ігри; для первинної та вторинної обробки емпіричних даних використовувались методи математичної статистики із застосуванням програми SPSS Statistics 23.0 (факторний, кореляційний, кластерний, регресійний аналіз, критерій кутового перетворення Фішера, t-критерій Стюдента для залежних і незалежних вибірок, критерії G-знаків).

Організація дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилась у чотири етапи впродовж 2010–2020 рр. На першому етапі (2010–2013 рр.) здійснено теоретико-методологічний аналіз психологічних основ економічної соціалізації школярів; розроблено теоретичну модель економічної соціалізації школярів, обґрунтовано психологічні чинники розвитку економічної культури особистості в період від молодшого до старшого шкільного віку.

На другому етапі (2014–2016 рр.) реалізовано констатувальний етап наукового дослідження, спрямований на визначення особливостей економічної соціалізації школярів залежно від віку, рівня розвитку їх економічної культури; аналіз основних психологічних чинників та психологічних ефектів економічної соціалізації школярів.

На третьому етапі (2017–2018 рр.) реалізовано формувальний етап дослідження, розроблено систему соціалізуючих практик, спрямованих на розвиток економічної культури школярів, впроваджено практики мотивування батьків, педагогів та психологів закладів загальної середньої освіти бути дієвими агентами школярів, а також практики активного соціально-психологічного навчання, проаналізовано її ефективність.

На четвертому етапі (2019–2021 рр.) узагальнено результати дослідження, здійснено їх якісну інтерпретацію, підготовлено та видано наукову монографію, підготовлено й оформлено текст дисертації.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі закладів загальної середньої освіти м.Києва (№ 274 з поглибленим вивченням іноземної мови, ліцей № 329 «Логос», ліцей № 198 «Еко») та м. Тараща (ліцей «Таращанський НВК»), а також Благодійної організації БФ «СОС-містечка» м. Київ та м. Бровари. Загалом у дослідженні взяло участь 978 осіб: на констатувальному

етапі дослідження обсяг вибірки становив 888 школярів віком від 9 до 16 років, на формувальному етапі – 56 школярів та 90 батьків.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечувалися методологічною й теоретичною обґрунтованістю вихідних положень дисертаційного дослідження; експериментальною перевіркою гіпотез; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше: створено структурно-цільову концепцію економічної соціалізації школярів, згідно з якою це явище вивчається в структурному і динамічному планах, цілеспрямований характер якого в умовах ринкової економіки забезпечується організацією соціалізуючого впливу в напрямі розвитку культури підприємливості; розроблено теоретичну модель економічної соціалізації школярів як розвитку їх економічної культури в просторі інтерсуб'єктивної взаємодії по привласненню особистих благ; розширено розуміння економічної культури підприємливості як суб'єктної сторони економічної соціалізації школярів в умовах ринкової економіки; обґрунтовано розвиток суб'єктної сторони економічної соціалізації як процес формування системи економіко-психологічних якостей, важливих для гармонійного входження школяра в економічні відносини; пояснено психологічну суть особистої власності як простору соціально-психологічної взаємодії між суб'єктами з приводу привласнення життєвих благ; розкрито психологічні властивості особистої власності, які зумовлюють її соціально-психологічну природу; розкрито психологічну суть привласнення особистих благ як провідного механізму включення школяра у взаємодію з іншими суб'єктами розподілу благ на етапі дотрудової соціалізації; розширено уявлення про ставлення школярів до особистої власності, взятє у взаємозв'язках когнітивних, афективних, конативних та моральнісних його складових, як основного психологічного механізму суб'єктивації розпредмеченого культурного смислу особистої власності і показник сформованості економічної культури школяра; обґрунтовано концептуальні основи психологічного забезпечення цілеспрямованого розвитку культури людини підприємливої у школярів у системі відносин особистої власності; охарактеризовано принципи соціалізуючого впливу на розвиток культури підприємливості у школярів; розроблено групові практики розвитку психологічної готовності дорослих бути агентами такого впливу та соціально-психологічні практики його реалізації (економічне наставництво); розроблено, перевірено на надійність та стандартизовано тест «GET2test» на загальну схильність до підприємництва (розроблений С.Кейрд, К.Джонсон) в авторській модифікації для україномовних вибірок школярів від 10 років для посилення психодіагностичної складової забезпечення економічної соціалізації школярів.*

Поглиблено і розширено: поняття економічної соціалізації, його психологічну структуру, механізми та закономірності в період від молодшого до старшого шкільного віку; наукові уявлення про особливості розвитку економічної культури особистості на етапі дотрудової соціалізації.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що *здійснено* теоретико-методологічний аналіз психологічних основ економічної

соціалізації школярів як процесу поступового входження в економіку шляхом інтеріоризації економічних цінностей суспільства, набуття досвіду привласнення особистих благ в інтерсуб'єктивному просторі взаємодії з іншими суб'єктами економіки, що виражається у відповідному ставленні до особистої власності; виокремлено новий напрям в економічній психології – психологія особистої власності; *розроблено* новий науковий підхід у психологічних дослідженнях – структурно-цільовий, що уможливорює формулювання конкретних задач, згідно з якими задається напрям руху системи соціалізуючих впливів, їх орієнтація на канон підприємливої людини; *сформульовано* структурно-цільову модель економічної соціалізації в період від молодшого шкільного до раннього юнацького віку; *здійснено* детальний кількісний та якісний аналіз структури, рівнів сформованості та особливостей розвитку компонентів економічної соціалізації школярів; *визначено* систему психологічних чинників, механізмів та закономірностей економічної соціалізації школярів у системі особистої власності.

Також *доповнено і поглиблено* наукові уявлення про економічну культуру школярів, особисту власність як психологічне явище, психологічні механізми соціалізації, принципи організації соціалізуючих практик.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що розроблено і апробовано операціональну модель для виявлення та оцінки компонентів, закономірностей, чинників, особливостей розвитку економічної культури школярів; розроблено методологічні основи оптимізації процесу економічної соціалізації школярів засобами цілеспрямованого соціалізуючого впливу; показано роль розроблених методів, соціально-психологічних практик розвитку підприємливості школярів та підготовки дорослих агентів соціалізуючого впливу в реалізації концепції реформування освіти в закладах загальної середньої освіти «Нова українська школа»; здійснено авторську модифікацію тесту «GET2test» на загальну схильність до підприємництва для вибірок школярів віком від 10 років; *розроблено і апробовано* авторські психодіагностичні методики для дослідження особливостей ставлення школярів до особистої власності; семантичного диференціалу для оцінки способів привласнення особистих благ; методика для дослідження ставлення підлітків та старшокласників до новітніх економічних явищ; модифікована авторкою проєктивна методика «Казка про гроші» (А.Купрейченко і О.Горбачова), які можуть використовуватись фахівцями для вивчення особливостей економічної соціалізованості школярів; *розроблено* рекомендації практичним психологам, педагогам і батькам з цілеспрямованого формування економічно важливих особистісних якостей школярів з урахуванням вікових закономірностей становлення їх економічної свідомості в просторі відносин особистої власності; *обґрунтовано і розроблено* принципи застосування батьками соціалізуючої практики економічного наставництва для економічної соціалізації школярів у сім'ї; розроблено методичні рекомендації для проходження у закладах загальної середньої освіти виробничої практики майбутніми фахівцями – психологами; *розроблено* навчально-методичні матеріали для забезпечення викладання навчальної дисципліни «Економічна психологія», які можуть використовуватись у вищій школі при викладанні дисциплін

«Соціальна психологія», «Психологія середньої школи», «Психологія соціалізації особистості», «Економічна психологія сім'ї».

Теоретичні положення та експериментальні результати дослідження можуть бути використані у процесі організації заходів з цілеспрямованої соціалізації психологами закладів загальної середньої та позашкільної освіти, у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців-психологів, соціальних працівників, соціальних педагогів у системі вищої школи, у практиці ресоціалізації та реабілітації клієнтів соціальних служб системи освіти та психологічних центрів.

Особистий внесок автора. Розроблені автором наукові положення та отримані теоретичні, методологічні, методичні та емпіричні результати є самостійним внеском в розробку проблеми економічної соціалізації школярів. В 2 опублікованих розділах монографій, 2 статтях та 2 методичних розробках, написаних у співавторстві, доробок здобувача становить 50%. Розробки та ідеї, які належать співавторам, у дисертації не використовуються.

Впровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено у процес викладання навчальних курсів «Економічна психологія», «Економічна психологія сім'ї», «Соціалізація особистості», модулю «Психологія життєвого простору сім'ї» в рамках навчальної дисципліни «Психологія сім'ї та сексуальності», «Психологія вищої школи» у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (акт впровадження № 013/239 від 10.06.2020 р.).

Результати дослідження впроваджено у закладах загальної середньої освіти: спеціалізованій школі I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов № 329 «Логос» (довідка № 87 від 18.06.2020 р.), спеціалізованій школі I-III ступенів з поглибленим вивченням іноземних мов № 274 м.Києва (довідка № 103 від 09.05.2015 р.), середній загальноосвітній школі I-III ступенів № 289 м.Києва (довідка № 11 від 15.01.2018 р.), Білоцерківській спеціалізованій природничо-математичній школі I-III ступенів № 16 ім. М.О.Кириленка (довідка № 121 від 11.06.2020 р.), спеціалізованій школі I-III ступенів № 62 м. Києва (довідка № 97 від 10.09.2016 р.).

Окрім того, результати дослідження впроваджено в процесі ресоціалізації та психологічної реабілітації військовослужбовців у Рекреаційно-оздоровчому комплексі м. Хирів Львівської області (довідка № 61 від 26.08.2016 р.), у процесі реалізації соціально-психологічного тренінгу «Від особистої власності до економічної приватності підлітка: вступ до соціалізуючих практик» в Інституті раціонально-інтуїтивної психотерапії «Я» (довідка № 7 від 11.01.2017 р.), у ході реалізації програм активного соціально-психологічного навчання дітей та дорослих при Благодійній організації «Київське обласне відділення «Благодійний фонд «СОС Дитяче містечко», м. Бровари (довідка № 77 від 01.03.2017 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційної роботи доповідались авторкою у виступах на профільних всеукраїнських конгресах, науково-практичних конференціях та семінарах в Україні: II Всеукраїнський психологічний конгрес, присвячений 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (м. Київ, 2010 р.), I, II, III Всеукраїнський міжнародний конгрес з організаційної та економічної психології (м. Київ, 2011р., 2015 р., 2019 р.), V-XV Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація особистості в

умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (м. Київ, 2010-2020 рр.), VI Міжнародна науково-практична конференція «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства», 8-9 листопада (м. Київ, 2012 р., 2018 р.), Перший міжнародний науково-практичний семінар «Психологія економічного самовизначення особи і спільноти (м. Дніпропетровськ, 2013 р.), IX, X, XII, XIII Міжнародна конференція з організаційної та економічної психології «Психологічні особливості розвитку організаційної культури в системі державної служби, освіти, промисловості та бізнесу» (м.Київ, 2013 р., 2014 р., 2016 р., 2017 р., 2018 р.), Круглий стіл «Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи» (м.Київ, 2019 р.), Всеукраїнський Форум до Дня захисту прав дітей «Дитина у тривожному середовищі: відновлювальні та розвивальні практики», Київський національний Університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, 2019 р.), XIV Міжнародна науково-практична онлайн-конференція з організаційної та економічної психології «Психологічне здоров'я персоналу організацій: проблеми та технології забезпечення» (м.Київ, 2020 р.).

Також результати доповідались на всеукраїнських конгресах, науково-практичних конференціях та семінарах *в Україні з різних напрямів психології*: IV, V, VII, VIII, Міжнародна науково-практична конференція “Психолого-педагогічний супровід фахової підготовки та підвищення кваліфікації особистості в умовах трансформації освіти”, (м. Київ. 2012 - 2016 р.), II, III, IV Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти», (м. Київ 2017- 2019 рр.), Всеукраїнська науково-практична конференція “Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців за соціономічним профілем”, (м. Хмельницький, 2011 р.), VI Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні аспекти національної безпеки» (м.Львів,2012р.), Всеукраїнська наукова конференція «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (м. Чернігів, 2012 р.), VII, VIII, Міжнародна науково-практична конференція «Духовність у становленні та розвитку особистості» (м.Кіровоград, 2013 р., м. Київ – Івано-Франківськ, 2014 р.), Методологічний семінар «Особистість в умовах кризових викликів сучасності» (м. Київ, 2016 р.), II Міжнародна науково-практична конференція «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м.Київ, 2017 р.), Третій профорієнтаційний форум «Профорієнтація. Освіта. Майбутнє.: Шлях, який обираємо» (м. Київ, 2017 р.), Психологічний вернісаж, (м. Київ, 2017 р.), XX Міжнародна конференція молодих науковців «Проблеми особистості в сучасній науці: результати та перспективи дослідження» (PPMSRPR) (м. Київ, 2018 р.), I, III, IV Всеукраїнська науково-практична літня школа з психології «Національні наукові психологічні школи: історія і сучасність» (м. Одеса, 2016 р., 2018 р., 2019 р.), Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Психологічні виміри особистісної взаємодії освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (м.Київ, 2018 р.), Відкритий методологічний семінар «Витоки та перспективи філософсько-психологічної освіти і науки України» до 120-річчя відкриття Психологічної семінарії в Київському університеті св. Володимира та 155- річчя з дня народження його фундатора -

Г.І.Челпанова (м. Київ, 2018 р.), II Всеукраїнська конференція з міжнародною участю «Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми» (м.Київ, 2019 р.), II Всеукраїнський конгрес із соціальної психології (з міжнародною участю) Соціальна психологія сьогодні: здобутки і перспективи, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 7–8 листопада (м. Київ, 2019 р.), Науковий семінар «Ціннісна взаємодія обдарованої особистості в освітньому просторі», Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м.Київ, 2019 р.),

Матеріали досліджень представлялись на психологічних форумах за кордоном: Міжнародна науково-практична конференція «Youth Facing the Challenges of Globalization» (Польща, м. Люблін, 2010 р.), II, IV Міжнародна науково-практична конференція "Публічне здоров'я: соціальні, освітні та психологічні виміри" з циклу: «Здоров'я сім'ї в сучасному суспільстві – досвід Польщі та України», (Польща, м. Стальова Воля, 2015р., м. Люблін 2018), Міжнародна книжкова виставка «Люблін-2018. Наука і Освіта» (Польща, м. Люблін, 2018 р.).

Окрім того, основні положення і результати дослідження також доповідались й обговорювались на засіданнях кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2016-2021 рр.), на організованих кафедрою психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка Літніх школах з психології з міжнародною участю «Національні наукові психологічні школи: історія та сучасність» (2016-2017, 2018 рр.), на засіданні Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України (м. Київ, жовтень 2019 р.); Звітних сесіях Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (2011-2020 рр.), «Тижнях психології» Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (2016–2019 рр.).

Кандидатську дисертацію на тему «Психологічні особливості політичної соціалізації студентів» було захищено у 2004 році, спеціальність 19.00.05 – соціальна психологія. Її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлено у 74 публікаціях автора: в 1-й індивідуальній монографії, 21 розділі у 3 колективних монографіях, 30 статтях у наукових фахових виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України, 6 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних, 4 статтях, що додатково відображають результати дисертації, 12 тезах доповідей на наукових зарубіжних конгресах та конференціях за кордоном та виступів на конференціях і конгресах в Україні.

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, додатків, а також списку використаних джерел, що налічує 607 найменувань, з них 119 – іноземною мовою. Загальний обсяг дисертації становить 540 сторінок, основний зміст викладено на 389 сторінках. Робота містить 44 таблиці (на 16 сторінках), 18 рисунків (на 7 сторінках), 5 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної проблеми, визначено об'єкт, предмет, мету, сформульовано гіпотези та завдання, теоретичні та методологічні підходи, методи дослідження, представлено його концепцію, розкрито наукову новизну, теоретичну та практичну значущість, подано відомості про апробацію та впровадження його результатів, а також про публікації автора та структуру дисертації.

Перший розділ - «Теоретико-методологічні основи дослідження економічної соціалізації школярів» - присвячено аналізу наукових передумов вивчення проблематики економічної соціалізації особистості та теоретико-методологічних підходів до розуміння сутності цього процесу у школярів.

На основі теоретичного аналізу літературних джерел показано, що у дослідженнях з філософії та антропології (М.Бердяєв, А.Ільїн, Е.Кант, В.Шинкарук, А.Яценко), економіки (В.Базилевич, Г.Беккер, Л.Вальрас, У.Джевонс, Дж.Кейнс, Т.Ман, А.Монкретєн, А.Сміт, Т.Смовженко, У.Стаффорд, Д.Рікардо, Й.Шумпетер), соціології (М.Базунова, М.Вебер, Е.Дюркгейм, А.Етзіоні, В.Парето) та педагогіки (Т. Атрощенко, Н. Беляєва, В. Божко, С.Буреніна, Н. Заєць, З. Левченко, І.Мосійчук, Т. Притула, Т. Чміль, І. Фаловська, З. Філончук, І.Пойта) висвітлено еволюцію в науці образу людини економічної, що становить наукові передумови розвитку психологічних концепцій економічної соціалізації.

Економічна соціалізація в рамках класичної емпіричної традиції наукового аналізу досліджується через опис формування, становлення, адаптації, виховання людини в соціальному середовищі (М.Базунова, В.Бодров, Дж.Кейнс, Е.Керхлер, Н.Матолигіна, Н.Побірченко, Г.Тард, П.Уеблі, Е.Хоелзл). Показується неklasичне обґрунтування економічної соціалізації, згідно з яким особистість вивчається включеною в соціокультурний контекст економічних відносин (вивчається в рамках концепції психологічних ставлень А.Журавльовим, А.Кітовим, А.Купрейченко, В.Позняковим; в рамках культурно-діяльнісного (Г.Авер'янова, В.Москаленко, Н.Левицька, Л.Хитрош, С.Фера), суб'єктно-рольового (О.Вяткін), суб'єктного (О. Бондарчук, А. Журавльов, І.Зубіашвілі, О.Лавренко, Т.Мельничук, В.Москаленко, Т.Хащенко, М. Ярошевський), інтерсуб'єктного (В. Васютинський, Н. Дмитриєва, С. Резниченко, В. Москаленко) психологічних підходів.

Констатовано, що вивчення психологічної сутності економічної соціалізації особистості доцільне в контексті її включення у відносини власності (Дж.Беррі, С.Джонс, М.Луценко, Дж.Пірс, Дж.Пек, Ф.Рудмін, Л.Фьорбі, А.Фернам, Н.Хазратова), в яких формуються базове ставлення до світу в цілому, розвивається досвід приватності, а економічна соціалізація школяра має вивчатись у контексті його включення у привласнення особистих благ. Згідно з цим економічну соціалізацію школярів схарактеризовано як процес входження особистості в економіку завдяки інтеріоризації моральних цінностей суспільства в процесі набуття досвіду привласнення особистих благ, апробації його в інтерсуб'єктивному просторі взаємин з іншими суб'єктами економіки.

Виокремлено відмінності економічної соціалізації школяра у порівнянні з дорослою, економічно зрілою людиною: опосередкований характер цього процесу у дітей, підлітків, юнацтва; обмеженість порівняно з дорослими сфер економічної діяльності, в які може включатись школяр; суцільний на відміну від вибіркового у дорослих, характер; детермінованість переважно мікросоціальними та внутрішньоособистісними чинниками.

В ході представлених нами теоретико-методологічних засад дослідження проблеми економічної соціалізації школяра обґрунтовано особливості цього процесу як системного явища. Економічна соціалізація школяра є процесом входження особистості в систему відносин особистої власності завдяки інтеріоризації економічних цінностей суспільства, апробації їх в інтерсуб'єктивному просторі стосунків з іншими суб'єктами привласнення особистих життєвих благ. Наслідком цього є розвиток когнітивних, афективних та конативних та моральнісних складових ставлення до особистої власності як показника економічної соціалізованості.

Особисту власність показано як простір соціально-психологічної взаємодії між суб'єктами з приводу привласнення-відчуження життєвих благ, що особисто притаманні, належні виключно одному суб'єктові – їх власникові, здатні задовольняти його матеріальні й духовні потреби. Обґрунтовані джерела особистої власності і, відповідно, об'єкти привласнення, якими є усі ті потенціали, як невідчужувані, притаманні особистості (здоров'я, особистий час, трудовий потенціал, інтелект, знання, компетенції, творчі, фізичні та інші спроможності), так і відчужувані за умови виключно особистого користування ними (продукти власної праці, особисте майно).

Виокремлено такі властивості особистої власності школяра: 1) означеність меж і конечність особистих благ, стосовно володіння, користування та розпорядження якими розгортається взаємодія між суб'єктами; 2) визначеність обсягом, протяжністю психологічного життєвого простору суб'єкта; 3) здатність задовольняти потреби у контролі, захисті і управлінні взаємодією з оточенням; 4) персоніфікованість особистих благ, що проявляється в інтерперсональній взаємодії в легітимізації належності виключно одному власникові і функціонує як його розширене «Я»; 5) здатність задовольняти потреби у безумовному особистому споживанні блага; 7) здатність стимулювати особисту творчість власника; 8) безумовність обов'язку власника утримувати особисте майно.

Вищесказаним підкреслено, що представлена робота виконана в рамках нового погляду на проблему соціалізації особистості в економічній сфері життєдіяльності на дотрудовому етапі: з точки зору становлення економіко-психологічних якостей особистості в просторі особистої власності, що потребує окремого теоретико-методологічного обґрунтування.

У другому розділі – *«Концептуалізація структурно-цільового підходу до економічної соціалізації школярів»* - здійснено теоретико-методологічне обґрунтування структурно-цільового підходу та його вихідних положень у дослідженні економічної соціалізації школярів, розроблено і представлено теоретичну модель досліджуваного процесу, орієнтовану на необхідність

Економічна соціалізація школярів – це процес розвитку в умовах ринкової економіки економічної культури особистості за каноном підприємливої людини. Економічна культура підприємливої людини виражається у когнітивно складному несуперечливому позитивно-раціональному, заснованому на моральних цінностях ставленні до власності. Розвиток ставлення до особистої власності обґрунтовано як провідний психологічний механізм і показник економічної соціалізації та, відповідно, сформованості економічної культури на етапі від молодшого до старшого шкільного віку.

При організації цілеспрямованого формування економічної культури школярів необхідною є орієнтація агентів на формування у школярів тих особистісних якостей, які є базовими для економічної культури суспільства, відображених в загальних (модальних) соціокультурних матрицях, що є вихідним генетичним джерелом різних поведінкових проявів членів суспільства. Цим уможлиблюється формулювання задач, згідно з якими задається напрям руху системи соціалізуючих впливів.

Зокрема, теоретично обґрунтовано основну мету, орієнтація на яку очікується у ранній юності: наприкінці навчання у закладі загальної середньої освіти система ставлень до особистої власності школяра загалом співвідносна з рівнем економічної соціалізованості дорослої людини. Вона має характеризуватись сформованістю несуперечливих уявлень про економічну реальність, позитивним і раціональним ставленням до економічних благ, сформованістю активних творчих стратегій економічної поведінки, заснованих на орієнтаціях на цінності суспільної моралі.

Соціалізація особистості школяра в просторі особистої власності показана у статичному та динамічному планах розгортання її як системи. Статичний план соціалізації передбачає вивчення її у термінах структурованого цілого, усі компоненти якого взаємопов'язані, а його властивості не зводяться до властивосте й окремих складових.

Показано покомпонентну структуру економічної соціалізації школяра, утворену когнітивними (образ себе та інших як суб'єктів привласнення, уявлення про об'єкти привласнення), афективними (оцінне ставлення до об'єктів та суб'єктів привласнення, співвіднесені з моральними цінностями), конативними (потреби, мотиви, стратегії поведінки у взаєминах, пов'язаних з привласненням життєвих благ) та моральнісними (уявлення про можливе-неможливе, прийнятне-неприйнятне у взаєминах, пов'язаних з привласненням життєвих благ, настанови на добро-зло, справедливість-підступність у цих взаєминах) компонентами.

Економічну культуру підприємливості як мету і результат успішної економічної соціалізації в ринковій економіці схарактеризовано нами як суб'єктна сторона економічної соціалізації школяра: процес набуття особистістю як здатності інтеріоризувати цінності ринкової економіки за нормативним образом людини підприємливої, так і здатності активно впливати на їх формування.

Суть суб'єктної сторони економічної соціалізації школяра розкрито як процес формування його підприємливості – системи тих економіко-психологічних якостей (здатності самостійно і творчо покладати себе в якості причини свого економічного

буття на основі свідомого, рефлексивного та активно-перетворюючого ставлення до економічної дійсності), важливих для формування специфічного соціально-психологічного простору відносин власності з подальшою їх трансформацією і зміною на наступних етапах соціалізації.

Економічна культура підприємливої людини дозволяє активно організовувати міжособистісну взаємодію з іншими суб'єктами привласнення життєвих благ в економіко-психологічному просторі.

Динамічний вимір економічної соціалізації школяра показаний через процесуальний характер досліджуваного явища. Показано, що розвиток ставлення школяра до життєвих благ здійснюється у процесі їх привласнення як перетворення на безумовно належні виключно одному суб'єктові. Привласнення здійснюється у взаємодії з іншими суб'єктами з приводу розподілу благ шляхом їх включення у власний психологічний простір і переживання їх як «своїх», здатних задовольняти потреби власника у комфорті і захищеності, у можливості виражати власне «Я» та самовизначатись у просторі взаємин з соціальним оточенням.

Привласнення особистих життєвих благ показане як основний механізм включення школяра у економічні відносини на етапі дотрудової соціалізації. Він проявляється в суверенізації матеріального і соціального оточення шляхом означення його як особисто притаманного, встановлення контролю, здійснення захисту і управління ним для забезпечення цілісності та розвитку свого психологічного простору в процесі включення у взаємодію з іншими індивідуальними чи груповими суб'єктами з приводу володіння, користування та розпорядження благами.

Отже, нами було представлено концептуальні положення структурно-цільового підходу до дослідження змісту, закономірностей, чинників економічної соціалізації особистості на дотрудовому етапі від молодшого до старшого шкільного віку.

У третьому розділі – *«Онтогенетичні закономірності розвитку компонентів економічної соціалізації школярів»* - представлено результати констатувального етапу дослідження змісту, рівнів сформованості і особливостей розвитку когнітивного, афективного, конативного та моральнісного компонентів економічної соціалізації учнів закладів загальної середньої освіти протягом усього періоду цього процесу від молодшого до старшого шкільного віку.

Когнітивний компонент економічної соціалізації школярів вивчався за результатами опитування згідно з авторською методикою дослідження змісту ставлення школярів до особистої власності. Було проведено контент-аналіз змісту образу «особисто моє» (табл.1) і з'ясовано, що психологічний простір особистої власності школярі усіх досліджуваних вікових груп означають у термінах матеріальних (які становлять найбільшу частку змісту образу - 71,5% в молодшому шкільному, 65,7% - у підлітковому та 20,6% - у старшому шкільному віці) та духовних (серед яких найбільшу частку становить соціальна ідентичність – 7,6% у молодших школярів, 8,9% - у підлітків, 16,4% - у старшокласників) особистих благ.

Максимально представленими в психологічному просторі школярів є матеріальні об'єкти, зокрема, на етапі молодшої школи. І хоча констатовано

зростання їх кількості вдвічі (на рівні $p < 0,01$) в підлітковому віці за рахунок зростання значущості особистих гаджетів (у 5 разів, при $p < 0,01$) та тілесності (у 48 разів при $p < 0,05$), їх внесок у змістову організацію образу «особисто моє» на більш пізніх етапах економічної соціалізації зменшується.

Це відбувається через різке зростання (при $p < 0,01$) актуальності таких об'єктів привласнення, як соціально-психологічні ресурси (в 1,8 разів у підлітків та в 2,5 рази у старшокласників, $p < 0,01$) і психічні процеси та властивості особистості (частота згадування яких зростає в 4 рази у ранній юності, $p < 0,01$).

Наявність згадувань про суб'єктів привласнення (індивідуальних та групових) у змісті досліджуваного образу (зростання їх представленості у образі від 7,6% у молодших школярів до 8,9% у підлітків та до 16,4% у старшокласників, $p < 0,01$) засвідчило розуміння досліджуваними соціально-психологічної природи особистої власності ще на етапі молодшого шкільного віку.

Для характеристики життєвих ситуацій, пов'язаних з привласненням особистих благ, підлітки використовують такі метафоричні моделі, в яких репрезентується усвідомлення динамічного характеру особистої власності (дії та рух становлять 25% моделей); грошей як основного джерела задоволення матеріальних потреб і монетарних відносин як центральних у системі власності (гроші становлять 24% моделей); залежності і несаможиттєвості підлітків в цих відносинах та нерегулярності забезпечення їх матеріальних потреб (ознаки темпоральності охоплюють 17% загального обсягу моделей); контрольованості, схильності захищати та накопичувати особисті блага (на модель вмістилища припадає 6,4% ознак); неоднозначності та невизначеності підлітка у відносинах особистої власності (модель містичності особистої власності становить 5,5%).

Таблиця 1

Смислові одиниці в образі особистої власності у школярів

Смислові одиниці	Частка об'єкта привласнення в змісті образу		
	Молодші школярі	Підлітки	Старшокласники
Особисті речі	71,5%	65,7%	20,6%
Майно (рухоме, нерухоме)	13,8%	11,6%	7,7%
Психічні процеси, властивості особистості	6,9%	5,0%	14,4%
Особисті уміння, здібності, таланти	7,6%	5,9%	7,5%
Загальнолюдські, екзистенційні цінності	-	2,8%	11,5%
Соціально-психологічні ресурси	8,9%	-	16,4%

Виявлено значущі трансформації в метафоричній репрезентації старшокласниками життєвих ситуацій, пов'язаних з привласненням у порівнянні з підлітками. Зміни полягають в зменшенні кількості метафоричних моделей, використаних старшокласниками для структурування результатів пізнання особистої власності (11 порівняно з 19 у підлітків) разом із загальним збільшенням

ознак кожної моделі (697 порівняно з 479 відповідно) та зміною їх рангів порівняно з тим, як організований метафоричний зміст особистої власності на попередньому віковому етапі. Так, для юнацтва метафоричний зміст особистої власності більшою мірою, ніж на попередньому віковому етапі, розкриває її динамічний і активний характер (дії та рух становлять 42,5% ознак); ретро- і проспективність ставлення до особистої власності, необхідність планування і прогнозування в економіці (відповідні ознаки темпоральності представлені у 26% випадків); вимірюваність особистої власності (модель розмірності становить 8,4% ознак) та контрольованості, схильності захищати та накопичувати особисті блага (на модель вмістилища припадає 8% ознак). Окрім того, старшокласники використовують і нові метафоричні моделі для репрезентації свого розуміння особистої власності: з'являються категорії ефектів від привласнення (3,3%), фінансових прагнень (1,2%) та моральності дій (1%).

Порівняння метафоричних моделей особистої власності у школярів різного віку дозволило виокремити спільні і відмінні риси в системній репрезентації їх в економічній свідомості досліджуваних. Спільним є відображення динамічності і рухливості відносин особистої власності, обізнаність у функціях власника контролювати, захищати і накопичувати особисті блага. Відмінним у метафоричному способі пізнання особистої власності є те, що на зміну уявленням підлітків про свою несамотійність у відносинах власності юнаки схильні проявляти більшу міру суб'єктності в економічній сфері, усвідомлюючи необхідність прогнозувати і планувати свої дії.

За результатами дослідження ставлення школярів до матеріальних (кишенькові гроші, особисті речі) та ідеальних (особисті знайомства, особисті зусилля і праця, особисті здібності та вміння, а також особисті знання та ідеї) об'єктів особистої власності виявлено вікові зміни в структурі простору відносин особистої власності, що показано на рис. 2-4.

Виявлено структурованість ставлення молодших школярів до особистих ресурсів (рис.2) двома смисловими кластерами: зміст першого свідчить про асоціювання дослідженими інтелектуального (особистих знань та ідей) і трудового (особистих здібностей та вмінь) потенціалів особистості з засобами матеріального забезпечення (кишеньковими грошима).

Тісний зв'язок між практичним економічним досвідом (особисті зусилля та праця) та наявністю особистих речей та знайомств у другому кластері виражає утилітарний характер ставлення молодших школярів до особистої власності.

У підлітковому віці особливості імпліцитної моделі особистої власності зумовлені такими семантичними структурами у ставленні (рис.3), як кластером зовнішніх економічних ресурсів для привласнення (кишенькові гроші, особисті знайомства та особисті речі), кластером інтелектуального і трудового потенціалів і окремим кластером, пов'язаного з наявністю практичного досвіду й здібностей (особисті уміння та здібності).

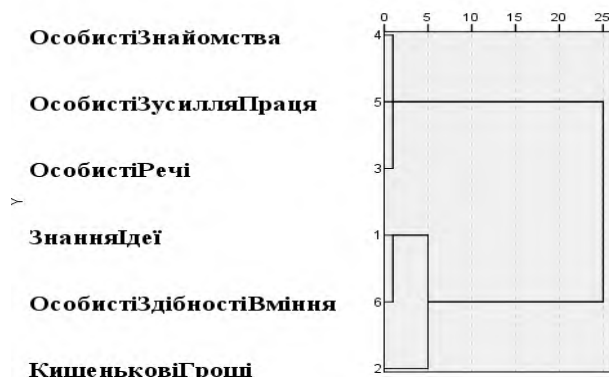


Рис. 2. Кластери об'єктів привласнення в семантичному полі ставлення молодших школярів до особистої власності



Рис. 3. Кластери об'єктів привласнення в семантичному полі ставлення підлітків до особистої власності

Велика евклідова відстань останньої структури від інших (зокрема, від кластера матеріальних та ідеальних об'єктів) свідчить про те, що оцінка підлітками своїх психологічних ресурсів для успішного включення у привласнення ґрунтується на усвідомленні нестачі такого досвіду. Нами також перевірено різницю між кластерними структурами семантичного поля ставлення до особистої власності в учнів 6-х і 8-х класів, внаслідок чого підтверджено існування значущої різниці у пізнанні особистої власності молодшими і старшими підлітками.



Рис. 4. Кластери об'єктів привласнення в семантичному полі ставлення старшокласників до особистої власності

Молодші підлітки інтуїтивно диференціюють особисту власність на засоби матеріального забезпечення (особисті речі, кишенькові гроші та знайомства), практичні трудові ресурси (особисті зусилля та праця поєднані з особистими здібностями та вміннями) та інтелектуальні ресурси (особисті знання та ідеї). Імплицитна теорія особистої власності старших підлітків суттєво відрізняється більш складною структурою, утвореною розгалуженим самостійним кластером утилітарності особистої власності (матеріальних об'єктів привласнення (кишенькові гроші та особисті речі), соціально-психологічних ресурсів (особисті знайомства) та свого інтелектуального потенціалу (особисті знання та ідеї)), та окремими

кластерами, пов'язаними з трудовим потенціалом (особисті зусилля, праця і особисті здібності, уміння).

Семантичне поле особистої власності старшокласників (рис.4) більшою мірою диференційоване і структуроване кластерами зовнішніх об'єктів привласнення (особисті речі та знайомства) та таких внутрішньоособистісних, як трудовий потенціал (особисті зусилля, праця і особисті здібності, уміння), універсальні засоби матеріального забезпечення (кишенькові гроші) та інтелектуальний потенціал (особисті знання та ідеї).

Аналіз особливостей афективного компоненту економічної соціалізації школярів у системі особистої власності дозволив виявити позитивне (35% від усіх індикаторів), бережливе (12%) ставлення молодших школярів до себе як суб'єктів особистої власності, а також обережне (31%), позитивне (26%), охайне (20%), дбайливе (9%) ставлення до об'єктів особистої власності.

На підлітковому етапі соціалізації у ставленні школярів до особистої власності виявлено позитивно-утилітарні оцінки (медіана у розподілі оцінок становить 3,52, стандартне відхилення 0,63): найбільш актуальними є переживання позитивного ставлення (середній бал 4,64), вигоди (4,64), користі (4,36), впевненості (4,0), самостійності (3,91), прибутковості (3,77). Таким чином, виявлено переживання підлітками особистої власності як такої, що впливає на розширення власного «Я», зокрема в частині самооцінних (посилення впевненості у собі) та саморегулятивних (употужнення самостійності) складових.

Старшокласники оцінюють особисту власність (медіана розподілу оцінок становить 3,69 балів, стандартне відхилення – 0,46) позитивно (4,18 балів), з точки зору прибутковості (4,16), перспективності (4,04), практичності (3,84). Встановлено, що особиста власність переживається на рівні «Я» особистості в частині саморегулятивних (впливає на самостійність – 4,06 балів), поведінкових (означає те, чому старшокласник віддає перевагу (3,94 бали) та мобілізованості (потребує від власника швидких реакцій (3,84)) складових. Отже, зміни в афективному компонентові економічної соціалізації школярів відбуваються в напрямі від дбайливо-обережного на етапі молодшої школи до раціонально-утилітарного у підлітків та старшокласників. У підлітковому позитивне оцінювання особистої власності пов'язане з розширенням образу власного «Я» за рахунок підвищення впевненості в собі і самостійності у статусі власника, а в ранній юності поряд зі зростанням самостійності та позитивної оцінки власності додається цінність досвіду здійснювати швидкий вибір в процесі прийняття рішень.

Розвиток конативного компоненту економічної соціалізації школярів проаналізовано за результатами дослідження ставлення до способів привласнення особистих благ. На вибірці молодших школярів використання з цією метою методу контент-аналізу казок про власність дозволило встановити превалювання активних (70,6% від загальної кількості ознак) та пасивних (24,9%) конструктивних способів привласнення. Серед способів привласнення благ у підлітків при переважанні активних конструктивних (41,2%) виявлено суттєве (в 7 разів, $p < 0,01$) зростання деструктивних способів привласнення: 33,3% порівняно з 4,5% у молодших школярів. Старшокласники схильні обирати переважно пасивні конструктивні

(61,3%, що значно частіше, ніж на попередньому віковому етапі (24,8%), $p < 0,01$) та деструктивні (21,7%) способи привласнення.

Імплицитні уявлення про прийнятні для учнів основної школи способи привласнення вивчалися методом семантичного диференціалу за розробленою авторською методикою із використанням українських народних прислів'їв та приказок. Факторний аналіз із застосуванням до масиву даних опитування процедури Varimax-обертання методом головних компонент показав п'ять найбільш навантажених факторів, згідно зі структурою яких школярі бачать способи оперування власністю.

Перший, найбільш потужний фактор становив 45% загальної дисперсії ознак і включав легальні активно-креативні способи привласнення. Другий фактор (8% загальної дисперсії) означає протилежний смисл, оскільки пов'язаний з кримінально-агресивними способами привласнення. Третій фактор (5% загальної дисперсії) пов'язаний з принциповою орієнтацією опитаних на самозабезпечення. Четвертий фактор (4,5%) поєднував нелегальні шахрайські способи привласнення. Останній фактор (4%) обіймав легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків.

Кластеризація виявлених факторів підтвердила тенденцію до превалювання у школярів конструктивних (легальних, активних) способів привласнення, оскільки найбільш могутній кластер був утворений першим, третім і п'ятим факторами. Поряд з цим окремих кластер становили нелегальні шахрайські та кримінально-агресивні способи привласнення благ.

Розвиток моральнісного компоненту економічної соціалізації молодших школярів характеризується тенденцією оцінювати себе у відносинах власності з точки зору самопіднесення (цінність статусу господаря (12% ознак)), загальнолюдських цінностей (самоповаги (11%), любові (10%) та відповідальності (8%)), оцінка особистих благ з точки зору безкорисливості (61%) та з повагою (22%). Дослідження за опитувальником «Моральнісна оцінка грошей» О. Горбачової та А. Купрейченко показало, що найвищих оцінок особиста власність отримує у підлітків за критеріями щонайперше гедоністичних (розваги - 4,55 балів), загальнолюдських (здоров'я - 4,32, відповідальності - 4,14), самопіднесення (досягнень - 4,23), консерватизму (комфорту - 4,14, засобів існування - 4,09) цінностей. Старшокласники оцінюють об'єкти власності з точки зору загальнолюдських цінностей свободи (4,38), правди (3,96), незалежності (3,96), гедоністичних (розваги - 4,38), матеріальних (засоби існування - 4,2), консервативних (комфорту (4,26), безпеки (3,88)) та особистісних (розвитку (3,88)) цінностей.

Загальні тенденції у моральнісному ставленні школярів до особистої власності нами виокремлено шляхом кластеризації результатів факторного аналізу способів привласнення. У 90% ($p < 0,001$) молодших школярів переважають моральнісні способи привласнення (принципові орієнтації на самозабезпечення, активно-креативні способи привласнення та легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків). Приблизно половина опитаних підлітків схильна практикувати і моральнісні (50%, $p < 0,05$) і аморальнісні (45%, $p < 0,05$) способи привласнення, з

тенденцією до аморальнісних (у 62%, $p < 0,001$) в старшому підлітковому віці. Старшокласники схильні до моральнісних способів привласнення (75%, $p < 0,001$).

Факторний аналіз результатів опитування за авторською методикою дослідження ставлення підлітків та старшокласників до новітніх економічних явищ дозволив виокремити сучасні тенденції в процесі економічної соціалізації учнів: 51% опитаних усвідомлюють зручність і швидкість спілкування завдяки гаджетам (наймогутніший фактор становив 24% загальної дисперсії ознак); тенденцію до усвідомлення 45% опитаних можливостей, пов'язаних з технологізацією ділового спілкування (фактор утворено 18% загальної дисперсії ознак); доступності і дешевизні інформації про публічних осіб (важлива для 49% досліджених) протистоїть необхідність докладати зусиль для підтримки дружніх стосунків (для 35%) при 13% загальній дисперсії ознак фактора; переживання 75% опитаних комфорту і спрощення життя (фактор утворений 11% дисперсії ознак); зростання мотивації розвивати інформаційну компетентність (для 75% опитаних), при 9% дисперсії ознак; мода на діджиталізацію життя (підтримали 38% опитаних, фактор утворений 8% дисперсії ознак). Вторинна факторизація отриманих факторних структур показала дві основні тенденції у ставленні підлітків та старшокласників до новітніх економічних явищ - софтизацію об'єктів привласнення (це підтверджують кореляції між третім, другим, четвертим і першим факторами) та віртуалізацію суб'єктів цього процесу (група факторів п'ятого і шостого).

Вищесказане є підставою для загального висновку про те, що основними тенденціями у розвитку економічної культури школярів в ході їх соціалізації у просторі відносин особистої власності є наступні: наприкінці молодшого шкільного віку спостерігається внутрішньо суперечлива економічна культура, що ґрунтується, з одного боку на ідеалістичній, позитивно-раціональній системі ставлень до особистої власності, з іншого боку – на негативно-тривожних переживаннях з приводу фінансової безпеки; у підлітковому віці економічна культура відрізняється категоричністю у ставленні до інших суб'єктів привласнення, що ускладнюється суперечливими тенденціями, зумовленими незрілістю моральнісного компоненту соціалізації; на етапі ранньої юності економічна культура характеризується зростанням рівня внутрішньої несуперечливості у ставленні до особистої власності, а також відповідності їх змісту вимогам нормативного канону підприємливої людини.

У четвертому розділі – *«Психологічна детермінація економічної соціалізації школярів»* - проаналізовано інтеріндивідну взаємодію в якості основної умови економічної соціалізації школярів у закладі загальної середньої освіти та в сім'ї; проаналізовано зв'язок показників економічної соціалізованості школярів з соціально-психологічними, індивідуальними психологічними характеристиками, особистісними якостями та внутрісистемною організацією ставлення до особистої власності як провідними психологічними чинниками досліджуваного процесу; описано новітні його тенденції.

Теоретично доведено, що суб'єктність особистості в економічній сфері зароджується у інтеріндивідній взаємодії з найближчим економічним оточенням, яким на етапі від молодшого до старшого шкільного віку переважно є сім'я та заклад

загальної середньої освіти. Аналіз зв'язків показників економічної соціалізації з суверенністю психологічного простору досліджуваних (за опитувальником С.Нартової-Бочавер «Суверенність психологічного простору») емпірично підтвердив, що у молодшому підлітковому віці з розвитком суверенності особистих речей прямо пов'язане раціональне ставлення до грошей ($r=0.45$ при $p<0.05$) та принципове самозабезпечення ($r=0.38$ при $p<0.001$). У старшому підлітковому віці кореляції стають суперечливішими, про що свідчить наявність прямого зв'язку депривації суверенності соціальних контактів з кримінальними ($r=0.25$ при $p<0.05$), шахрайськими ($r=0.28$ при $p<0.05$) способами привласнення, зворотного зв'язку порушень в суверенності цінностей з креативністю в складі загальної схильності до підприємництва ($r = -0.62$ при $p<0.05$) та принциповою орієнтацією на самозабезпечення ($r = -0.46$ при $p<0.05$), що загалом пояснюється тим, що дорослішання підлітка пов'язане з особистісними та соціальними експериментами. При переході до ранньої юності з набуттям досвіду захищати свою приватність та з розвитком здатності формувати власні ціннісні пріоритети пов'язане зростання суб'єктності в ставленні до знань та ідей ($r = 0.34$ при $p<0.05$), а з суверенністю звичок на пряму пов'язані моральнісні способи привласнення ($r = 0.41$ при $p<0.05$).

Публічний характер інтеріндивідної взаємодії школяра в закладі загальної середньої освіти, організований у відповідності до системи цінностей, втілених у правилах, нормах, взірцях рольової поведінки учня обґрунтовано як такий, що забезпечує інтегрування і регламентування процесу соціалізації школяра, в тому числі у сфері економіки. Він виконує функцію інтерсуб'єктивного простору соціалізуючої взаємодії між учасниками привласнення і може виступати в якості основної умови економічної соціалізації школярів у системі освіти.

Взаємини в сім'ї обґрунтовано як соціально-психологічний простір, спільні економічні практики в якому чинять незворотний соціалізуючий вплив на школярів. Аналіз результатів опитування за методикою «Ретроспективна анкета монетарних установок» М. Семенова емпірично підтвердив акумуляцію історично вироблених всезагальних форм економічної діяльності в ідеальних і матеріальних формах економічної культури сім'ї (будь-то правила поведінки в магазині чи сімейні норми щомісячних заощаджень і витрат тощо). Як виявилось, ті з них, що сформувались під впливом сім'ї, мають найбільшу вагу порівняно з іншими джерелами у молодшому шкільному (для 80% опитаних, $p<0,05$) до молодшого підліткового віку (для 83%, $p<0,05$). Пізніше, як показали результати опитування, вплив традиційних агентів економічної соціалізації (сім'я) втрачає силу (53% для старших підлітків та 55% для старшокласників) на тлі посилення опори на інші джерела: у старших підлітків істотно зростає (до 47%, при $p<0,05$) кількість згадувань про опору на власний досвід, «власну думку», друзів та ЗМІ.

Виявлено, що сучасна сім'я в процесі комунікації щодо грошей транслює переважно обмежуючі, порівняно з дозволяючими, життєві правила (регламентують економічні дії у формі категоричних приписів, що застерігають, не дозволяють певним способом вчиняти з грошми) школярам у віці від молодшого шкільного (67% молодших школярів керуються ними) до старшого підліткового віку. Причому виявлено тенденцію до суттєвого ($p<0,05$) зростання орієнтації на них в молодшому

підлітковому віці (до 86% опитаних) та істотного (при $p < 0,01$) зниження у старшому підлітковому віці (до 51%) та в ранній юності (до 46%, $p < 0,01$). З'ясовано суттєве зростання орієнтацій на дозволяючі правила у старшому підлітковому (до 49%, $p < 0,05$) та старшому шкільному (54%) віці, і порівняно невисокий рівень таких орієнтацій у молодшій школі (33%) та істотно низький рівень у молодших підлітків (14%, $p < 0,05$). Названі тенденції вказують на зростання суб'єктності особистості у стосунках з найближчим соціальним оточенням щодо грошей наприкінці підліткового віку. Це цілковито кореспондується з наведеними вище результатами аналізу показників суверенності психологічного простору (етап старшого підліткового віку є сензитивним щодо безпосереднього, аж до агресивного, утвердження права на приватність, на власні речі, ціннісні пріоритети, смаки), що пояснюється закономірним у цей період зростанням прагнення незалежності, автономії і самостійності в процесі дорослішання школяра і частковим визнанням за ним цього права з боку дорослих членів сім'ї.

Констатовано також тенденцію різкого суттєвого ($p < 0,01$) зниження (від 9,2 балів у молодшому шкільному та 8,6 у молодшому підлітковому) у старшому підлітковому віці міри прийняття і згоди дотримуватись заданих сім'єю норм монетарної поведінки, а в старшому шкільному віці – до її різкого зростання (до 9,4 балів, $p < 0,05$) і перевернення показників, притаманних навіть молодшому шкільному вікові. Ці результати пояснюються згаданою радикалізацією ставлення старших підлітків до економічних явищ та по мірі їх дорослішання - набуттям певного рівня зрілості когнітивних структур економічної свідомості, а також розвитком у старшокласників здатності адекватно усвідомлювати економічні процеси, у світлі чого розвивається і здатність адекватно їх переживати. Все це може виражатись у високій позитивній оцінці норм економічної поведінки, трансльованих дорослими і побіжно емпірично підтверджувати існуючі в економічній психології дослідження щодо такого рівня економічної соціалізованості особистості ще на етапі старшого підліткового віку, який в цілому відповідає рівневі дорослої людини.

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язків компонентів економічної соціалізації школярів з профілями соціальної адаптивності як результуючої формування способів організації взаємодії з суб'єктами економіки і особистісного чинника економічної соціалізації школяра показали, що конформний профіль соціальної адаптивності у *молодших школярів* сприяє позитивному ставленню до особистих речей ($r = 0.30$ при $p < 0.05$), зниженню схильності до легальних маніпулятивних способів забезпечення надприбутків ($r = -0.62$ при $p < 0.05$). Водночас розвиток лабільного профіля соціальної адаптивності сприяє тенденції до позитивного сприйняття особистих зусиль та праці ($r = 0.31$ при $p < 0.01$). На *початку підліткового віку* на розвиток економічної культури школярів істотно впливають наступні соціально-психологічні якості. З максимальним рівнем соціальної адаптивності школяра напряду пов'язане підприємливе ставлення до особистих контактів ($r = 0.61$ при $p < 0.05$). Такі моральнісні способи привласнення благ, як принципове самозабезпечення, пов'язане з прагненням автономії $r = 0.58$ при $p < 0.05$, лабільним та креативним профілями соціальної адаптивності ($r = 0.62$ та $r = 0.67$ при $p < 0.05$ відповідно). З креативним профілем соціальної адаптивності пов'язана

тенденція до розвитку легальних активно-креативних способів привласнення ($r = 0.21$ при $p < 0.01$). Аморальні способи привласнення мають специфічні чинники, оскільки окремі їх складові пов'язані так: кримінально-агресивні способи привласнення – з профілем мінімальної соціальної адаптивності, $r = 0.61$ при $p < 0.05$. Зростання суб'єктності в ставленні до особистих вмінь та здібностей - з креативним профілем соціальної адаптивності ($r = 0.55$ при $p < 0.05$).

Наприкінці підліткового віку спостерігаються ускладнення в соціально-психологічній детермінації економічної соціалізації. Про це свідчить наявність прямого зв'язку кримінально-агресивних способів привласнення з профілем мінімальної соціальної адаптивності ($r = 0.38$ при $p < 0.05$). Принципова орієнтація на самозабезпечення у старших підлітків пов'язана з креативним профілем соціальної адаптивності ($r = 0.48$ при $p < 0.05$). Легальні активно-креативні способи привласнення пов'язані з лабільним (рефлексивним) профілем соціальної адаптивності ($r = 0.55$ при $p < 0.05$). Позитивне ставлення до особистої власності пов'язане з профілем максимальної соціальної адаптивності ($r = 0.50$ при $p < 0.01$).

При переході до ранньої юності з креативним профілем соціальної адаптивності пов'язаний суб'єктний характер ставлення до особистих знань та ідей ($r = 0.42$ при $p < 0.05$), ставлення до особистих умінь та навичок (трудового потенціалу) ($r = 0.25$ при $p < 0.05$) та суб'єктність ставлення до особистих знань та ідей ($r = 0.61$ при $p < 0.05$) та вибір кримінально-агресивних способів привласнення ($r = -0.29$ при $p < 0.001$) обернено пов'язаний з лабільним профілем соціальної адаптивності, але прямо корелює ($r = 0.31$ при $p < 0.05$) з конформним профілем адаптивності. Зі зростанням конформності у профілі соціальної адаптивності зростає фіксація на грошах і вмотивованість економити ($r = 0.4$ при $p < 0.05$), тривожність через гроші і мотив фінансової безпеки ($r = 0.15$ при $p < 0.05$) та зростає негативізм та ірраціональність у ставленні до грошей ($r = -0.56$ при $p < 0.001$).

Аналіз кореляційних зв'язків показників економічної соціалізації школярів з екстравертністю, агресією, самоконтролем, проблемами соціалізації (нонконформністю), емоційною лабільністю, виявлені за методикою «Неіснуюча тварина», дозволив з'ясувати їх детермінованість індивідуальними психологічними характеристиками школярів. Так, встановлено, що у молодших школярів зростання суб'єктного ставлення до кишенькових грошей прямо пов'язане з екстравертністю ($r = 0.30$ при $p < 0.05$) і агресивністю ($r = 0.35$ при $p < 0.01$). Формування кримінально-агресивних способів привласнення життєвих благ підтримується агресивністю особистості ($r = 0.65$ при $p < 0.05$), а легальних маніпулятивних способів забезпечення надприбутків – інтровертністю ($r = 0.33$ при $p < 0.01$). З екстравертністю суттєво пов'язана тенденція до зниження схильності обирати легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків ($r = 0.55$ при $p < 0.01$).

У молодшому підлітковому віці на розвиток економічної культури школярів істотно впливають наступні індивідуальні психологічні характеристики. Зі зростанням екстравертності зворотно пов'язаний розвиток суб'єктності у ставленні до особистих зусиль і праці ($r = -0.48$ при $p < 0.05$). Такі моральні способи привласнення благ, як принципова орієнтація на самозабезпечення, пов'язані з агресивністю ($r = 0.39$ при $p < 0.05$), екстравертністю ($r = 0.47$ при $p < 0.05$). Серед

аморальних способів привласнення кримінальні способи пов'язані напрямку з проблемами соціалізації (неконформністю), $r=0.61$ при $p<0.05$; шахрайські способи привласнення – з проблемами соціалізації ($r=0.40$ при $p<0.05$) та екстравертністю ($r = 0.35$ при $p<0.05$).

У *старшому підлітковому віці* констатована більш суперечлива детермінація формування економічної культури школярів. Про це свідчить наявність прямого зв'язку кримінально-агресивних способів привласнення з неконформністю ($r = 0.35$ при $p<0.05$), агресивністю ($r = 0.60$ при $p<0.05$) та екстравертністю ($r = 0.49$ при $p<0.05$). Нелегальні шахрайські способи привласнення пов'язані з екстравертністю ($r = 0.45$ при $p<0.05$). Легальні маніпулятивні способи привласнення пов'язані з тривожністю ($r = 0.41$ при $p<0.05$). Принципова орієнтація на самозабезпечення у старших підлітків пов'язана з агресивністю ($r = 0.5$ при $p<0.05$) та зворотно - з екстравертністю ($r = -0.25$ при $p<0.001$).

При переході до *ранньої юності* економічна ставлення до особистих знань та ідей зворотно корелює з проблемами в соціалізації ($r = -0.45$ при $p<0.001$), ставлення до власних вмінь й здібностей прямо пов'язане з агресивністю ($r = 0.26$ при $p<0.05$). Зростання суб'єктного характеру ставлення до особистих знайомств пов'язане зворотно з труднощами соціалізації ($r = 0.32$ при $p<0.05$) та тривожністю ($r=0.19$ при $p<0.05$); на активно-креативні способи привласнення впливає рівень агресивності ($r = 0.21$ при $p<0.05$).

Аналіз кореляційних зв'язків компонентів економічної соціалізації школярів з показниками тесту на загальну схильність до підприємництва «GET2test» (С.Кейрд і К.Джонсон) показав, що у *молодших школярів* зі зростанням мотивації досягнень пов'язана тенденція до зростання суб'єктності в ставленні до особистих зусиль та праці ($r = 0.31$ при $p<0.01$). З автономією прямо пов'язані легальні маніпулятивні способи забезпечення надприбутків ($r = 0.23$ при $p<0.01$).

На *початку підліткового віку* з розвитком автономії ($r = 0.58$ при $p<0.05$) та креативністю ($r = 0.3$ при $p<0.001$) прямо пов'язані принципові орієнтації на самозабезпечення, і зворотно – схильність до легальних маніпулятивних способів забезпечення надприбутків ($r = -0.42$ при $p<0.05$). Розвиток креативності в складі загальної схильності до підприємництва сприяє тенденції до практикування легальних активно-креативних способів привласнення ($r = 0.27$ при $p<0.05$). Зростання суб'єктності в ставленні до особистих знань та ідей прямо пов'язане з креативністю ($r = 0.71$ при $p<0.001$) та внутрішнім локусом контролю ($r = 0.55$ при $p<0.01$), а у ставленні до особистих вмінь та здібностей - з креативністю ($r=0.25$ при $p<0.05$). Зі розвитком внутрішнього локусу контролю очікується зниження рівня негативного ставлення до грошей ($r = 0.42$ при $p<0.05$).

На *прикінці підліткового віку* спостерігається наявність прямого зв'язку кримінальних способів привласнення зі схильністю до виваженого ризику ($r = 0.35$ при $p<0.001$) та креативністю ($r = 0.39$ при $p<0.05$). Шахрайські способи привласнення пов'язані з креативністю в складі загальної схильності до підприємництва ($r=0.56$ при $p<0.05$). Принципова орієнтація на самозабезпечення у старших підлітків пов'язана з автономією ($r = 0.70$ при $p<0.001$), внутрішнім локусом контролю ($r = 0.56$ при $p<0.01$). Легальні активно-креативні способи привласнення

пов'язані з мотивацією досягнень ($r = 0.41$ при $p < 0.05$). Легальні маніпулятивні способи привласнення пов'язані з мотивацією досягнень ($r = 0.41$ при $p < 0.05$) та креативністю ($r = 0.45$ при $p < 0.01$) як складових схильності до підприємництва. Зростання суб'єктності ставлення до особистих пріоритетів та смаків пов'язане з внутрішнім локусом контролю ($r = 0.30$ при $p < 0.05$). Зі розвитком внутрішнього локусу контролю очікується зростання рівня негативного ставлення до грошей ($r = 0.42$ при $p < 0.05$).

При переході до *ранньої юності* посилюється роль складових підприємливості в структурі чинників економічної соціалізації школяра. Так, з рівнем автономії наряду пов'язане ставлення до особистих знань та ідей ($r = 0.21$ при $p < 0.05$), зусиль та праці ($r = 0.49$ при $p < 0.05$), власних вмінь і здібностей ($r = 0.34$ при $p < 0.05$). Зростання вмотивованості у досягненнях, очевидно, має тенденцію посилювати позитивне суб'єктне ставлення до кишенькових грошей ($r = 0.19$ при $p < 0.05$) та схильність до принципової орієнтації на самозабезпечення ($r = 0.23$ при $p < 0.05$). Підвищення рівня креативності ($r = 0.37$ при $p < 0.05$) употужнює міру позитивного та раціонального ставлення до грошей і мистецтва управління грошима ($r = 0.55$, $p < 0.05$), а разом зі схильністю до виваженого ризику ($r = 0.2$ при $p < 0.05$) має тенденцію суттєво сприяти розвитку схильності до легальних активно-креативних способів привласнення ($r = 0.39$, $p < 0.001$). З розвитком внутрішнього локусу контролю очікується зростання суб'єктності ставлення до особистих зусиль і праці ($r = 0.52$, $p < 0.05$), позитивного та раціонального ставлення до грошей і мистецтва управляти ними ($r = 0.35$ при $p < 0.05$) та зниження грошової напруги ($r = -0.46$ при $p < 0.05$), як і з розвитком автономії ($r = 0.5$ при $p < 0.001$). Зростання рівня суб'єктності ставлення до свого трудового потенціалу - особистих зусиль і праці ($r = 0.3$, $p < 0.05$) - також прямо пов'язане з формуванням вмотивованості у досягненні успіху ($r = 0.42$, $p < 0.05$).

Для дослідження внутрішньої структури ставлення до особистої власності у взаємозв'язках усіх його змістових складових як внутрісистемного чинника економічної соціалізації школярів факторному аналізу піддано масив даних, отриманих за усіма методиками вивчення ставлення школярів до особистої власності (метод семантичного диференціалу), до грошей (опитувальник «Ставлення до грошей» М.Семенова), «GET2test» в авторській модифікації. Регресійний аналіз, застосований до цих результатів разом з вищеописаними чинниками економічної соціалізації школярів дозволив з'ясувати вагомість виокремлених чинників в цілісній системі детермінантів досліджуваного процесу.

Підприємливість в основі особистісних потенціалів зумовлена у 63% молодших школярів креативністю в складі підприємливості ($\beta = .574$, $p < 0.05$), екстравертністю ($\beta = .547$, $p < 0.05$) та сприйняттям грошей як задоволення ($\beta = .309$, $p < 0.05$); суперечливе ставлення до грошей у 41% опитаних пов'язане з позитивно-раціональним ставленням до грошей ($\beta = .309$, $p < 0.05$) та конформним профілем соціальної адаптивності ($\beta = .273$, $p < 0.05$); негативно-тривожне переживання (45% опитаних) фінансової небезпеки залежить від негативних емоцій і напруги щодо грошей ($\beta = .574$, $p < 0.05$) та захисною агресією ($\beta = .547$, $p < 0.05$).

Усвідомлення цінності зовнішніх (матеріальних та соціальних) і внутрішніх (інтелектуальних) благ у 52% молодших підлітків зумовлене переважно позитивним і раціональним ставленням до грошей ($\beta=,241$, $p<0,05$), агресивністю ($\beta=,189$, $p<0,05$), профілем мінімальної соціальної адаптивності ($\beta=,178$, $p<0,05$) та конформним профілем ($\beta=,184$, $p<0,05$); непринципові способи привласнення, імпульсивна споживча поведінка у 43% опитаних пов'язана з кримінально-агресивними способами привласнення ($\beta=,304$, $p<0,05$), профілем мінімальної соціальної адаптивності ($\beta=,305$, $p<0,05$); підприємливість як основа активно-креативних способів привласнення у 67% опитаних спричинена легальними маніпулятивними способами забезпечення надприбутків ($\beta=,574$, $p<0,05$), принциповою орієнтацією на самозабезпечення ($\beta=,574$, $p<0,05$), позитивним ставленням до грошей ($\beta=,287$, $p<0,05$), конформним профілем соціальної адаптивності ($\beta=,228$, $p<0,05$). Наприкінці підліткового віку суб'єктне ставлення до особистих благ у 56% опитаних з аморальними способами привласнення на фоні тривожності через гроші зумовлене труднощами в соціалізації ($\beta=,580$, $p<0,05$), і екстравертністю (інтровертність, $\beta=-,440$, $p<0,05$); переоцінка значущості грошей, марнотратство, імпульсивне споживання пов'язані з кримінальними способами привласнення ($\beta=,352$, $p<0,05$), з труднощами соціалізації ($\beta=,169$, $p<0,05$) та депривованою суверенністю психологічного простору (суверенність, $\beta=-,273$, $p<0,05$); внутрішній локус контролю, принципове самозабезпечення зумовлені у 60% опитаних з тривожністю через гроші, мотивом фінансової безпеки ($\beta=,828$, $p<0,05$), принциповим самозабезпеченням ($\beta=,447$, $p<0,05$) та автономією ($\beta=,389$, $p<0,05$).

У 91% старшокласників підприємливість як ключова компетентність зумовлена фіксацією на грошах та мотивом економії ($\beta=,461$, $p<0,05$), позитивно-раціональним ставленням до грошей ($\beta=,278$, $p<0,05$), схильністю до легальних маніпулятивних способів отримання надприбутків ($\beta=,269$, $p<0,05$), тривожністю через гроші та мотивом фінансової безпеки ($\beta=,262$, $p<0,05$), автономією ($\beta=,136$, $p<0,05$). Раціонально-тривожне ставлення і мотив уникнення невдач у 45% опитаних спричинене ставленням до грошей як до задоволення ($\beta=,682$, $p<0,05$) та схильністю до легальних маніпулятивних способів отримання надприбутків ($\beta=,169$, $p<0,05$); схильність 66% опитаних до утримання пов'язані з лабільним ($\beta=,549$, $p<0,05$) та креативним профілями соціальної адаптивності ($\beta=,340$, $p<0,05$); опора на власні інтелектуальні та трудові потенціали і креативне використання грошей 55% опитаних зумовлено відсутністю фіксації на грошах і мотиву економії (фіксація на грошах, мотив економії, $\beta=-,390$, $p<0,05$).

Таким чином, емпірично підтверджено детермінованість змін компонентів економічної соціалізації школярів з розвитком соціально-психологічних чинників, індивідуальних психологічних характеристик та особистісних якостей.

У п'ятому розділі – *«Психологічне забезпечення економічної соціалізації школярів»* - представлено теоретичні і практичні аспекти розв'язання проблеми психологічного забезпечення економічної соціалізації особистості у закладі загальної середньої освіти. Представлено результати модифікації тесту «GET2test» (С.Кейрд та К.Джонсон) для дослідження загальної схильності особистості до

підприємництва, варіант для школярів та проаналізовано результати формувального експерименту по розвитку якостей підприємливості у школярів.

В рамках структурно-цільового підходу обґрунтовано модель психологічного забезпечення економічної соціалізації школярів. Вона включає систему заходів з соціалізуючого впливу на школяра з метою сприяння розвитку суб'єктного ставлення школяра до особистої власності та сприяння цілеспрямованому формуванню підприємливого типу його економічної культури: 1) діагностування змісту та рівнів соціалізованості молоді, 2) прогнозування ефектів соціалізації; 3) планування бажаних соціалізуючих впливів; 4) генерування конкретних способів впливу; 5) організація вправління молоді у нових способах економічних дій (творчі, креативні економічні практики) з наступним їх практикуванням у повсякденній діяльності (перетворення практик у фонові форми); 6) оцінка кінцевих результатів соціалізуючого впливу та підведення підсумків.

Представлено результати модифікації для вибірок школярів тесту «GET2test» (С.Кейрд, К.Джонсон) з метою дослідження у них загальної схильності до підприємництва. Модифікація тесту здійснена у кілька етапів: переклад українською мовою та редагування експертами - перекладачами англomовних текстів; відбір найбільш зрозумілих учням закладів загальної середньої освіти пунктів; перевірка структури шкал модифікованого варіанту тесту на їх відповідність вимогам надійності.

Виявлено, що і загальний коефіцієнт α -Кронбаха за усіма шкалами (,979), і за кожною окремою шкалою є високим, чим засвідчує узгодженість пунктів всередині кожної зі шкал, а також високу надійність модифікованого тесту «GET2test» в цілому. На останньому етапі здійснено процедуру стандартизації модифікованого варіанту тесту.

Виокремлено ознаки соціалізуючого впливу: орієнтованість на причинно-наслідкові зміни в соціально-психологічних якостях особистості, значущих для її успішної економічної діяльності; імперативний, примусовий характер впливу стосовно реципієнта, наявність зовнішньої мети на перших етапах практикування; орієнтованість впливу на вимоги нормативного канону особистості, певного її типу, притаманного конкретному суспільству; водночас, діалогічний характер взаємодії та підтримка інтенцій самого «об'єкта» впливу; орієнтованість на тривалий процес вправління з метою забезпечити довготривалий характер змін.

Розроблену авторську програму активного соціально-психологічного навчання «Школа успішного господаря» у формі серії економічних тренінгів для підлітків та юнаків перевірено на ефективність в ході формувального експерименту. Порівнювались соціалізуючі ефекти двох складових програми: активного соціально-психологічного навчання з розвитку культури підприємливої людини та профорієнтаційного тренінгу.

Організація і план експерименту. Для реалізації кожної зі складових програми було організовано 2-годинні тренінгові заняття протягом 16 тижнів. Для формувального експерименту було обрано план «тест-вплив-ретест» (табл.2) для двох експериментальних груп (ЕГ1, ЕГ2) та однієї контрольної (КГ) з попереднім та підсумковим тестуванням (табл. 3). Залежною змінною були показники економічної

культури підприємливої людини, незалежною – суб'єктне ставлення до особистої власності (для ЕГ1) та психологічна готовність до професійного самовизначення (для ЕГ2). З метою контролю над впливом на результати експерименту з боку побічних змінних нами була застосована процедура рандомізації.

Таблиця 2

Експериментальний план дослідження

Тип групи	Схема плану			
Експериментальна 1	R	O1	X1	O2
Експериментальна 2	R	O3	X2	O4
Контрольна	R	O5		O6

У формувальному експерименті взяли участь 56 учнів 8-10 класів (середній вік 15 років) закладів загальної середньої освіти м.Києва та Київської області. Були сформовані дві експериментальні групи по 19 осіб і однієї контрольної 19 осіб, загальною кількістю 57 осіб. Склад учасників формувався за результатами констатувального етапу дослідження і був практично ідентичний в контрольній та двох експериментальних групах за показниками віку (середній вік – 15,2 років) та результатами попереднього опитування до тренінгу (парний тест різниці не показав значимих відмінностей).

Діагностична процедура. Попереднє і підсумкове опитування усіх груп було проведено за методиками, за якими досліджувались особливості економічної культури школярів на констатувальному етапі дослідження. При обробці даних з метою підтвердити чи спростувати статистичну значущість змін в показниках економічної культури учасників після тренінгу використовувався параметричний критерій t-Стюдента для однієї вибірки та непараметричний критерій G-знаків (для порядкової шкали за опитувальником О.Посипанова). При цьому вираховувались три значення t-Стюдента: порівняння 1) O1 і O2; 2) O3 і O4; 3) O5 і O6.

За результатами тренінгу розвитку культури підприємливої людини в учасників істотно змінилися показники мотивації досягнень учасників (зросли орієнтація на майбутнє, рівень самоусвідомлення власних здібностей, оптимістичність світогляду, посилилась орієнтація на задачу та ефективність підходу до управління часом, орієнтація на результати, що стосуються себе та інших, посилилась енергійність, самовпевненість та готовність відстоювати ідеї та погляди, рішучість забезпечити досягнення цілей, навіть за наявності труднощів, відповідальність і наполегливість у досягненні цілей, орієнтованість на складні, але реалістичні цілі, готовність працювати довго і наполегливо, коли це необхідно для виконання завдань); зріс рівень автономії учасників (енергійність і незалежність, схильність відстоювати право вести, формувати та робити справи власним способом, здатність витримувати натиск окремих осіб і груп, орієнтацію на лідерство, оригінальність авторської позиції, самовпевненість, рішучість і цілеспрямованість); значущо розвинулась креативність (уміння творчо підходити до вирішення проблем, здатності помічати можливості навколо, здатності розробляти ідеї для створення нових продуктів, розвиненості уяви, винахідливості, інтуїції, вміння синтезувати ідеї та знання, здогадливості, орієнтації на зміни, очікування виклику і змагання,

неприятність до рутини, універсальності, можливості користуватися особистими ресурсами для проєктів чи вирішення проблем, допитливості); укріпилась схильність до внутрішнього локусу контролю (прагнення учасників здійснювати контроль над життям, користуватися внутрішніми ресурсами, проактивність та ініціативність, взяття на себе особистої відповідальності за вирішення проблем, рішучість, наполегливість і впевненість у тому, що це залежить від власних зусиль самих учасників і потребує наполегливої праці); зменшилась орієнтація на аморальні способи привласнення особистих благ, натомість зросли показники моральності; зросла також міра суб'єктного ставлення до особистих благ - як до матеріальних (особистих речей та кишенькових грошей), так і до особистісних (знань та ідей, здібностей, трудових зусиль та вмінь, особистих контактів); зріс рівень нормативності і конформності поведінки (орієнтації на приклад найближчого соціального оточення, на внутрігрупове схвалення, здатності розплановувати послідовність дій та слідкувати за її виконанням), її лабільності (здатності знаходити альтернативні варіанти виходу з наявної ситуації та адаптуватись в нестабільних обставинах і досягати заданої мети) та креативності (здатність приймати оригінальні рішення); укріпилась здатність віднаходити оптимальний спосіб поведінки в різних ситуаціях соціальної взаємодії.

Активне соціально-психологічне навчання з профорієнтації істотно призвело до підсилення мотивації досягнень та схильності до виваженого ризику); міри суб'єктності учасників в ставленні до особистих здібностей, вмінь, а також до кишенькових грошей; рівня соціальної нормативності (конформності) та ситуативної адаптивності (лабільності); до зниження орієнтації на аморальні способи привласнення.

Підсумовуючи, зазначимо, що основна гіпотеза дослідження ефективності соціалізуючого впливу на розвиток економічної культури школярів розробленими практиками активного соціально-психологічного навчання підтверджена експериментально. Зокрема, припущення про те, що істотне підвищення показників мотивації досягнень, автономії, креативності, схильності до виваженого ризику, внутрішнього локусу контролю, суб'єктного ставлення до особистих благ, моральнісних способів оперування особистими благами та оптимального співвідношення різних способів соціальної взаємодії уможлиблюється завдяки організації цілеспрямованого соціалізуючого впливу на розвиток зазначених моральнісних, когнітивних, афективних та конативних компонентів економічної соціалізації школярів, виокремлених на основі структурно-цільової моделі, знайшло своє експериментальне підтвердження.

Розроблений та реалізований нами профорієнтаційний тренінг ефективно впливає на економічну соціалізованість також за окремими показниками усіх чотирьох її складових. Зокрема, він употужнює мотивацію досягнень та схильність до виваженого ризику, суб'єктне ставлення до кишенькових грошей як втілення матеріальних благ та до особистого трудового потенціалу, сприяє розвитку соціальної нормативності поведінки та ситуативної адаптивності школяра, а також приводить до зниження орієнтації на аморальні способи привласнення.

У розділі також представлено розроблену нами практику економічного наставництва та креативних мотивуючих практик для підготовки дорослих (батьків і педколективу закладів загальної середньої освіти) як дієвих агентів цілеспрямованої економічної соціалізації школярів.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукової проблеми побудови цілісної психологічної концепції економічної соціалізації школярів, що виявляється у науковому розумінні закономірностей формування у закладах загальної середньої освіти їх економічної культури в умовах ринкової економіки. Доведено, що особливості процесу економічної соціалізації школярів визначаються змінами у просторі особистої власності та розвитком ставлення до неї.

Результати дослідження дали підстави для формулювання висновків які засвідчують виконання поставлених завдань та досягнення мети дослідження.

1. Теоретико-методологічний аналіз проблеми економічної соціалізації особистості у період від молодшого до старшого шкільного віку у зарубіжній та вітчизняній психології надав можливість констатувати наступне: зарубіжні і вітчизняні концепції людини в економіці становлять теоретичні передумови для оформлення наукових концепцій соціалізації особистості у сфері економічних відносин; дослідження економічної соціалізації особистості привели до розвитку наукових уявлень про підприємливість як провідну ознаку економічної культури особистості; складність і багатогранність процесу економічної соціалізації розкрито в економічній психології в рамках соціокультурного, культурно-діяльнісного, структурно-функціонального, аксіологічного, суб'єктно-рольового підходів.

2. Вихідні положення структурно-цільового підходу до вивчення економічної соціалізації школярів відповідно до розробленої концепції дослідження уможливили формулювання конкретних задач, згідно з якими задається напрям руху системи соціалізуючих впливів, їх орієнтація на формування тих особистісних якостей, які є базовими для економічної культури сучасного суспільства. В рамках структурно-цільового підходу економічна соціалізація особистості у період від молодшого шкільного до раннього юнацького віку є процесом розвитку її економічної культури як поступового входження в економіку шляхом інтеріоризації економічних цінностей суспільства, набуття досвіду привласнення особистих благ в інтерсуб'єктивному просторі взаємодії з іншими суб'єктами економіки, що виражається у відповідному ставленні до особистої власності.

Цільовий характер економічної соціалізації школяра заданий її кінцевою метою, ідеальним результатом, яким в умовах ринкової економіки є економічна культура особистості, сформована за каноном підприємливої людини. Економічна культура підприємливості як результат успішної економічної соціалізації в ринковій економіці обґрунтована як суб'єктна сторона економічної соціалізації школяра. Вона має характеризуватись сформованістю несуперечливих уявлень про економічну реальність, позитивного і раціонального ставлення до економічних явищ та сформованістю активних творчих стратегій економічної поведінки.

Розвиток суб'єктної сторони економічної соціалізації відбувається у шкільні роки як процес формування підприємливості особистості – системи тих економіко-психологічних якостей (здатності самостійно і творчо покладати себе в якості причини свого економічного буття на основі свідомого, рефлексивного та активно-перетворюючого ставлення до економічної дійсності), важливих для формування специфічного соціально-психологічного простору відносин власності з подальшою їх трансформацією і зміною на наступних етапах соціалізації. На етапі навчання у закладі загальної середньої освіти така культура формується в просторі особистої власності.

Особиста власність є простором соціально-психологічної взаємодії між суб'єктами з приводу привласнення-відчуження обмежених життєвих благ, що особисто притаманні, належні виключно одному суб'єктові – їх власникові, здатні задовольняти його матеріальні й духовні потреби.

Властивостями особистої власності школяра є: 1) означеність меж і конечність особистих благ, стосовно володіння, користування та розпорядження якими розгортається взаємодія між суб'єктами; 2) визначеність обсягом, протяжністю психологічного життєвого простору суб'єкта; 3) здатність задовольняти потреби у контролі, захисті і управлінні взаємодією з оточенням; 4) персоніфікованість особистих благ, що проявляється в інтерперсональній взаємодії, полягає в легітимізації належності виключно одному власникові і функціонує як його розширене «Я»; 5) здатність задовольняти потреби у безумовному особистому споживанні блага; 7) здатність стимулювати особисту творчість власника; 8) безумовність обов'язку власника утримувати особисте майно.

Привласнення особистих життєвих благ є основним механізмом включення школяра у взаємодію з іншими суб'єктами з приводу розподілу благ на етапі дотрудової соціалізації. Він проявляється в суверенізації матеріального і соціального оточення шляхом означення його як особисто притаманного, переживання як «свого», «власного», встановлення контролю, здійснення захисту і управління ним для забезпечення цілісності та розвитку свого психологічного простору в процесі включення у взаємодію з іншими індивідуальними чи груповими суб'єктами, для задоволення потреб у комфорті і захищеності, у можливості виражати власне «Я» та самовизначатись у просторі інтерперсональної взаємодії з приводу володіння, користування та розпорядження благами.

Ставлення школярів до особистої власності, взяте у функціональній єдності когнітивних, афективних, конативних та моральнісних його складових, становить основний психологічний механізм суб'єктивації розпредмеченого культурного смислу особистої власності і є показником сформованості економічної культури школяра

3. Психологічні закономірності економічної соціалізації школярів у просторі відносин особистої власності на різних етапах навчання у закладі загальної середньої освіти полягають у тому, що розвиток економічної культури особистості виражений у посиленні суб'єктності ставлення до особистої власності; зростанням суперечливих тенденцій наприкінці підліткового віку і їх оптимізацією в ранній

юності; зумовлений соціально-психологічними, індивідуальними психологічними, особистісними та внутрісистемними чинниками.

У молодшому шкільному віці становлення економічної культури ґрунтується на суперечностях у переживанні особистої власності: з одного боку, на ідеалістичному, позитивно-раціональному підприємливому ставленні до особистої власності, з іншого – на негативних тривожних переживаннях з приводу фінансової безпеки. В підлітковому віці економічна культура відрізняється категоричністю у ставленні до інших суб'єктів привласнення, з орієнтацією на цінності активності, інструментальної оснащеності (наявності досвіду та ресурсів) і наявності особистісних ресурсів для здійснення підприємницької діяльності. Загалом підприємливе ставлення до власності ускладнюється суперечливими тенденціями, зумовленими незрілістю моральнісного компоненту соціалізації: усвідомленням необхідності відповідально приймати ризиковані і неоднозначні рішення, прагненням значних життєвих досягнень та свободи, які асоціюються з легальними маніпулятивними способами отримання надприбутків та непринциповістю при виборі способів матеріального самозабезпечення. Наприкінці підліткового віку ці суперечності посилюються і визначаються боротьбою двох складових у системі ставлення до особистої власності: кореляцією суб'єктного ставлення до особистих благ зі схильністю до ризикованих форм економічної поведінки та кореляцією усвідомлюваної цінності особистих благ зі способами привласнення, що розходяться з цінностями суспільної моралі. Особливості економічної культури на етапі ранньої юності полягають у частковій відповідності змісту ставлення до особистої власності нормативним вимогам до економічної культури суб'єкта ринкової економіки (підприємливе ставлення до власності) на фоні нестачі економічного досвіду зайнятості та матеріального самозабезпечення.

Визначено новітні тенденції в економічній соціалізації учнів, якими є софтизація об'єктів привласнення та віртуалізація суб'єктів цього процесу.

4. Психологічними чинниками економічної соціалізації школярів є соціально-психологічні (інтеріндивідна взаємодія), індивідуальні психологічні характеристики, особистісні якості та особливості внутрісистемної організації ставлення школярів до особистої власності. Заклад загальної середньої освіти та взаємини у сім'ї являють собою соціалізуючий культурний простір, що забезпечує можливості соціалізуючого впливу на особистість дитини.

Економічна соціалізація молодших школярів відбувається в умовах життєвих правил, трансльованих сім'єю, які носять переважно обмежуючий характер; високого рівня нормативності поведінки, екстравертності та креативності особистості на фоні позитивно-раціонального ставлення до матеріальних благ; а сперечливий характер цього процесу зумовлено переважно захисною агресією, тривожністю через гроші і мотивом фінансової безпеки.

На початку підліткового віку на розвиток економічної культури школярів істотно впливають конформний профіль соціальної адаптивності, креативність, позитивне раціональне ставлення до грошей та відсутність напруги у ставленні до грошей, зростання суб'єктності у ставленні до особистих знань, внутрішній локус контролю. Суперечливими тенденціями в цьому процесі є зв'язок моральнісних

способів привласнення благ з агресивністю, екстравертністю; орієнтації на аморальні способи привласнення – з наявністю знайомств як особистого блага, з труднощами соціалізації та екстравертністю, з тривожним ставленням до грошей і мотивом фінансової безпеки.

Констатовано більш складну і суперечливу детермінацію економічної соціалізації школярів наприкінці підліткового віку. Про це свідчить наявність прямого зв'язку кримінальних способів привласнення з неконформністю, агресивністю, екстравертністю, схильністю до виваженого ризику; прямого зв'язку шахрайських, легальних маніпулятивних способів привласнення з екстравертністю, порушеннями в суверенності психологічного простору, креативністю та мотивацією досягнень в складі загальної схильності до підприємництва; зростанням суб'єктності у ставленні до особистих речей, а також з тривожністю щодо грошей і мотивом фінансової безпеки. Позитивні тенденції у розвитку економічної культури старших підлітків пов'язані з агресивністю, набуттям автономії та внутрішнім локусом контролю, позитивним і раціональним ставленням до грошей, ставленням до них як до джерела задоволення, креативним та лабільним профілями соціальної адаптивності, мотивацією досягнень в економічній сфері.

При переході до ранньої юності економічна соціалізація школяра детермінується наступними чинниками. Суб'єктність у ставленні до особистих благ залежить від зростання позитивного і раціонального ставлення до грошей, сприйняття їх як задоволення, зростання соціальної адаптивності та автономії. Проблемні тенденції зумовлені тривожністю в монетарних відносинах, мотивом фінансової безпеки, фіксацією на грошах та орієнтацією на легальні маніпулятивні способи отримання надприбутків.

5. Психологічне забезпечення цілеспрямованого впливу на становлення економічної культури школярів у закладах загальної середньої освіти, спрямоване на сприяння формуванню як економічної культури підприємливого типу у школярів, так і розвитку психологічної готовності агентів такого впливу. Ним передбачено 1) діагностування змісту та рівнів соціалізованості школярів, 2) прогнозування ефектів соціалізації; 3) планування бажаних соціалізуючих впливів; 4) генерування конкретних способів впливу; 5) організацію вправління школярів у нових способах економічних дій (творчі, креативні економічні практики) з наступним їх практикуванням у повсякденній діяльності (перетворення практик у фонові форми); 6) оцінку кінцевих результатів соціалізуючого впливу та підведення підсумків.

Результати авторської модифікації для україномовних вибірок школярів від 10 років тесту «GET2test» (С.Кейрд, К.Джонсон) дозволили розробити на високому рівні надійності психодіагностичну складову забезпечення економічної соціалізації школярів і дослідити у них прояви загальної схильності до підприємництва.

Експериментально підтверджено ефективність розробленої авторкою програми активного соціально-психологічного навчання у процесі цілеспрямованої економічної соціалізації школярів; групової практики, спрямованої на мотивування дорослих бути агентами економічної соціалізації школярів та представлено теоретичні основи організації економічного наставництва в сім'ї.

Перспективи подальших досліджень в рамках окресленої теми вбачаємо у розробці методичного інструментарію по діагностиці та розвитку економічної культури як школярів, так і інших категорій досліджуваних; у подальшому впровадженні розроблених практик економічного наставництва та групових практик, що мотивують дорослих бути агентами економічної соціалізації молоді, зокрема, серед членів родини, а також розвитку учасницького наставництва.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

а) монографія

1. Дембицька Н.М. Психологія економічної соціалізації школярів. Київ : Видавець Позднішев. 2020. 386 с.

б) розділи у колективних монографіях:

2. Дембицька Н.М. Ставлення до власності як показник становлення суб'єкта економічної соціалізації студентської молоді. *Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації*: монографія. / за наук. ред. В.В.Москаленко. Кіровоград : ІмексЛТД. 2012. С. 96-118.

3. Дембицька Н.М. Атрибутивні ознаки економічної суб'єктності особистості. *Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації*: монографія / за наук. редакцією В.В.Москаленко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 35-48.

4. Дембицька Н.М. Граничні смисли економічної реальності як глибинна мотиваційна основа економічної поведінки власника. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 149 – 154.

5. Дембицька Н.М. Дослідження змісту уявлень студентів про власність та їх впливу на процес економічної соціалізації. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 131 - 142.

6. Дембицька Н.М. Зв'язок особливостей економічної соціалізації з досвідом відносин власності студентів. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2008. С. 170 – 181.

7. Дембицька Н.М. Мотиваційний аспект економічної соціалізації студентів у сфері відносин власності. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2008. С. 160 – 170.

8. Дембицька Н.М. Особливості уявлень студентів про власника. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 142 – 149. (Б-ка журн. “Соціальна психологія”).

9. Дембицька Н.М. Психологічний зміст відносин власності. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект*: Наук. видання. / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 110 – 131. (Б-ка журн. “Соціальна психологія”).
10. Дембицька Н.М. Ставлення до власності як показник становлення суб’єкта економічної соціалізації студентської молоді. *Соціально-психологічні засади становлення суб’єкта економічної соціалізації* : монографія. /за наук. редакцією В.В.Москаленко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 96-118.
11. Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Становлення суб’єкта економічної соціалізації як проблема психологічної науки. *Соціально-психологічні засади становлення суб’єкта економічної соціалізації* : монографія / за наук. редакцією В.В.Москаленко. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. С. 11-22.
12. Дембицька Н.М. Ціннісні орієнтації студентів у відносинах власності та їх вплив на процес економічної соціалізації. *Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект* / загальна редакція В.В.Москаленко. Київ : Український центр політичного менеджменту. 2008. С. 154 – 160.
13. Дембицька Н.М. Закономірності становлення економічної культури молоді в умовах шкільної освіти. *Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді*: монографія / за ред. В.В.Москаленко. Київ : Педагогічна думка, 2015. С.81 – 95.
14. Дембицька Н.М. Система особистої власності як чинник становлення економічної культури школярів. *Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді*: монографія / за ред.. В.В.Москаленко. Київ : Педагогічна думка, 2015. С.161 - 171.
15. Дембицька Н.М. Ставлення до особистої власності як чинник економічної культури школярів. *Соціально-психологічні закономірності становлення економічної культури молоді*: монографія / за ред. В.В.Москаленко. Київ : Педагогічна думка, 2015. С. 262 - 302.
16. Дембицька Н.М. Теоретико-методологічні підходи до розробки соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія* / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.8-18. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)
17. Дембицька Н.М. Концепція соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.28-36. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)
18. Дембицька Н.М. Структурно-функціональна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації молоді. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред.. Н.М. Дембицька. Київ : Інститут

психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.36-43. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)

19. Дембицька Н.М. Інтерсуб'єктивна основа соціалізуючих практик. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.109-112. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)

20. Дембицька Н.М. Мотивуючі тренінгові практики для дорослих як агентів економічної соціалізації учнівської молоді. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.162-172. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)

21. Дембицька Н.М. Наставництво у соціально-психологічному забезпеченні економічної соціалізації учнівської молоді. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.162-172. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)

22. Дембицька Н.М. Простір взаємин у сім'ї як умова соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації дитини. *Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді*: монографія / за ред. Н.М. Дембицької. Київ : Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2018. С.20-209. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712474> (дата звернення : 13.12.2018)

в) статті в наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

23. Дембицька Н.М., Новосядла О.М. Теоретико-методологічні підходи до вивчення економічної соціалізації дитини в малозабезпеченій сім'ї. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 44. 2016. С. 25-31.

24. Дембицька Н. М. Особливості суб'єкт-об'єктних орієнтацій студентської молоді у відносинах власності. Проблеми сучасної психології: зб. наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 14. 2011. С. 195-204.

25. Дембицька Н.М. Атрибутивні ознаки економічної суб'єктності особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XIII. част.6. 2012. С. 76-85.

26. Дембицька Н.М. Взаємини в сім'ї як чинник економічної соціалізації дитини. *Психологічний часопис*: збірник наукових праць. 2016. № 1 (3). Вип. 3. С. 56 - 64.

27. Дембицька Н.М. Вікові закономірності розвитку ставлення школярів до особистої власності. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том I: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Випуск 54. С. 37-41.

28. Дембицька Н.М. Внутрісистемні чинники становлення психологічного простору відносин власності у студентів. *Актуальні проблеми психології* : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Том XI. Соціальна психологія. Вип.6. Книга I. С. 241-249.
29. Дембицька Н. М. Метафоричні моделі особистої власності у підлітків та юнацтва. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 11. Вип. 12. 2015. С. 61-70.
30. Дембицька Н.М. Економічна соціалізація дитини в просторі сімейних взаємин. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том. IX: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Випуск 9. 2016. С. 166 - 172.
31. Дембицька Н.М. Економічний досвід як чинник становлення суб'єкта економічної соціалізації: концепція дослідження. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Т. XI. част. 1. 2009. С. 110-118.
32. Дембицька Н.М. Ігрові практики у профілактиці депривації права дитини на особисту власність. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. Випуск 16.. 2019. С. 103-109.
33. Дембицька Н.М. Концептуальні засади дослідження соціально-психологічних детермінант становлення суб'єкта економічної соціалізації. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Вип. 3. 2009. С. 100-111.
34. Дембицька Н.М. Методологічні виміри соціалізації особистості. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 7. С. 178-190.
35. Дембицька Н.М. Методологічні підходи до розуміння соціалізації власника. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2010. Т. XII. част.1. С. 181-197.
36. Дембицька Н.М. Наставництво як соціалізуюча практика. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія 2018. Вип. 48. С.14-19.
37. Дембицька Н.М. Особиста власність як корелят сучасної економічної культури. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія 2017. Вип. 47.С.55-58.
38. Дембицька Н.М. Особливості економічної культури молодших школярів. *Дидактика: теорія і практика*: зб.наук.праць. 2015. С. 24-31.
39. Дембицька Н.М. Особливості пізнання молодшими школярами особистої власності. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького

- державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Психологія». 2015. Вип. 35. С. 275 - 286.
40. Дембицька Н.М. Особливості становлення економічної культури особистості у шкільні роки. *Актуальні проблеми психології*: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 10. 2014. Вип. 26. С.270-282.
41. Дембицька Н.М. Особливості сформованості почуття власності у студентів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2008.Т.Х. част. 1. С. 142-148.
42. Дембицька Н.М. Психологічні засади становлення суб'єктності студентів у відносинах власності. *Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*: Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2012. № 5. С. 7-10.
43. Дембицька Н.М. Психосемантична модель відносин власності в економічній свідомості студентів. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2012. Т. XIV. част.3. С. 80-87.
44. Дембицька Н.М. Розвиток підприємливості та ставлення школярів до особистої власності в процесі економічної соціалізації. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2019. Том I. Випуск 54. С. 69-76.
45. Дембицька Н.М. Системна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації школяра. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1. Вип. 46. 2017. С. 29-34.
46. Дембицька Н.М. Соціальний досвід як фактор економічної соціалізації особистості: екскурс в історію проблеми. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2006. Т. IX. част 2. С. 99-105.
47. Дембицька Н.М. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації школярів: від традицій до креативу. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том 1. Вип. 44. 2016. С. 21-25.
48. Дембицька Н.М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації української молоді (початок). *Соціальна психологія*. 2008. № 2 (28). С. 49 - 59.
49. Дембицька Н.М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації української молоді (продовження). *Соціальна психологія*. 2008. № 3 (29). С. 53 - 67.
50. Дембицька Н.М. Становлення основ економічної культури школяра у просторі шкільної освіти. *Збірник наукових праць ДВНЗ «Прикарпатський національний університету імені Василя Стефаника»*: Філософія. соціологія. Психологія. 2015. С. 74 - 82.
51. Дембицька Н.М. Теоретичні засади дослідження економічної культури школяра у системі особистої власності. *Проблеми загальної і педагогічної психології* : зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної АПН України. 2013.Т. XV. част. 2. С. 65-73.

52. Дембицька Н.М. Теоретичні підходи до дослідження суб'єкта відносин власності. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2006. Т. VIII. вип. 1. С. 111-117.

г) Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз даних:

53. Дембицька Н. М. Модифікація Тесту загальної схильності до підприємництва для школярів. *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5. Issue 11. P. 133-148. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.11.9> (дата звернення : 09.01. 2020)

54. Дембицька Н. М. Сучасні тенденції в становленні економічної культури школярів. *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5. Issue 7. P. 115-128. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.7.8> (дата звернення : 15.10. 2019)

55. Дембицька Н.М. Методологічні основи розвитку економічної культури дитини в школі. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Issue: 1(13) 2016. P. 266-274.

56. Дембицька Н.М. Мотивуючі практики для батьків як агентів економічної соціалізації школярів. *Організаційна психологія. Економічна психологія* 2017. № 4 (11). С. 22-28.

57. Dembytska Nataliia. Signs of privacy in metaphorical models of pupils' personal property. *American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research*. 2017. Issue: 1 (4), 28-32. URL: <http://www.ajfaer.org/index.php/ajfaer/issue/view/8/1-2017> (дата звернення : 15.10. 2019)

58. Dembytska N., Vlasova O., Kornienko O. Psychological support of children's privacy development in preschool age. *Current Problems of Psychiatry*. 2019. 20(4). P. 318-327. URL: <http://www.cppsych.umlub.pl/issues/vol20/no4/a09/> (дата звернення: 20.04. 2020)

Опубліковані праці апробаційного характеру:

д) тези, матеріали конференцій : 12

Опубліковані праці, які додатково відображають результати дисертації: 4

АНОТАЦІЇ

Дембицька Н.М. Психологічні основи економічної соціалізації школярів.

– Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2021.

Дисертацію присвячено психологічним основам економічної соціалізації школярів. Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми економічної соціалізації школярів, розкрито зміст, структуру, особливості перебігу цього процесу в період від молодшого до старшого шкільного віку.

Обґрунтовано авторську концепцію дослідження психологічної структури, механізмів та закономірностей процесу економічної соціалізації особистості в період від молодшого до старшого шкільного віку. Розроблено структурно-цільову модель економічної соціалізації школярів, згідно з якою для агентів цього процесу уможливорюється цілеспрямовано задавати напрям руху системи соціалізуючих впливів, зорієнтовуючи їх на формування у школярів тих особистісних якостей, які

забезпечують їм гармонійне входження в ринкові економічні відносини. Цільовий характер економічної соціалізації школяра заданий її ідеальним результатом, яким в умовах ринкової економіки є економічна культура особистості, характерною рисою якої є підприємливість. Показано, що на етапі навчання у закладі загальної середньої освіти така культура формується в просторі особистої власності.

Проаналізовано результати емпіричного дослідження психологічної структури, механізмів та онтогенетичних закономірностей економічної соціалізації школярів у просторі відносин особистої власності на різних етапах навчання у закладах загальної середньої освіти. Проаналізовані вікові закономірності змін в системі ставлень школярів до особистої власності як показника розвитку їх економічної культури.

З'ясовано особливості впливу індивідуально-психологічних, соціально-психологічних та внутрісистемних чинників на ставлення до особистої власності як індикатора економічної соціалізованості школярів на різних етапах навчання у закладі загальної середньої освіти.

Представлено розроблену авторкою систему психологічного забезпечення процесу економічної соціалізації школярів у закладі загальної середньої освіти, висвітлено його мету, завдання, структуру, розроблено окремі соціалізуючі практики. Експериментально доведено їх ефективність.

Ключові слова: школярі, економічна соціалізація школярів, економічна культура особистості, економічна культура підприємливої людини, особиста власність, ставлення до особистої власності, психологічний простір особистості, приватність, підприємливість, заклад загальної середньої освіти.

Дембицкая Н.Н. Психологические основы экономической социализации школьников. - Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.07 - педагогическая и возрастная психология. - Институт психологии имени Г.С.Костюка НАПН Украины. - Киев, 2021.

Диссертация посвящена психологическим основам экономической социализации школьников. Осуществлен теоретико-методологический анализ проблемы экономической социализации школьников, раскрыто содержание, структура, особенности протекания этого процесса в период от младшего до старшего школьного возраста. Обоснована авторская концепция исследования психологической структуры, механизмов и закономерностей процесса экономической социализации личности в период от младшего школьного возраста до ранней юности. Разработана структурно-целевая модель экономической социализации школьников, согласно которой функциональное единство структурных компонентов этого процесса в условиях рыночной экономики задан его идеальным результатом - экономической культурой личности, характерной чертой которой является предприимчивость, формирующаяся в пространстве личной собственности. Личная собственность является пространством социально-психологического взаимодействия между субъектами по поводу присвоения-отчуждения жизненных благ, которые лично присущи, принадлежат исключительно

одному субъекту - собственнику, и способны удовлетворять его материальные и духовные потребности. Охарактеризованы свойства личной собственности, обуславливающие социально-психологическую природу присвоения благ.

Присвоение личных жизненных благ является основным механизмом включения школьника во взаимодействие с другими субъектами по поводу распределения благ на этапе к трудовой социализации. Он проявляется в суверенизации материального и социального окружения путем определения его как лично присущего, переживания как «своего», «собственного», установление контроля, осуществления защиты и управления им для обеспечения целостности и развития своего психологического пространства в процессе включения во взаимодействие с другими индивидуальными или групповыми субъектами для удовлетворения потребностей в комфорте и защищенности, в возможности выражать собственное «Я» и самоопределяться в пространстве интерперсонального взаимодействия по поводу владения, пользования и распоряжения благами.

Отношение школьников к личной собственности, взятое в функциональном единстве когнитивных, аффективных, конативного и нравственным его компонентов, обоснован как психологический механизм субъективации распрямленного культурного смысла личной собственности и показатель сформированности экономической культуры школьника

Проанализированы результаты эмпирического исследования психологической структуры, механизмов и онтогенетических закономерностей экономической социализации школьников в пространстве отношений личной собственности на различных этапах обучения в учреждениях общего среднего образования. Проанализированы возрастные закономерности изменений в системе отношения школьников к личной собственности как показателя развития их экономической культуры.

Выявлены особенности влияния индивидуально-психологических, социально-психологических и внутрисистемных факторов на отношение школьников к личной собственности как индикатора экономической социализованности на разных этапах обучения в учреждении общего среднего образования.

Представлена разработанная автором система психологического обеспечения процесса экономической социализации школьников в учреждении общего среднего образования, освещены его цели, задачи, структуру, разработаны отдельные социализирующие практики. Экспериментально доказана их эффективность.

Ключевые слова: школьники, структурно-целевой подход, экономическая социализация школьников, экономическая культура личности, экономическая культура предпринимчивого человека, личная собственность, отношение к личной собственности, психологическое пространство личности, приватность, предпринимчивость, учреждение общего среднего образования.

Dembytska N.M. Psychological bases of economic socialization of schoolchildren. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the scientific degree of the Doctor of Psychological Sciences in a specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. – G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to psychological bases of schoolchildren's economic socialization. Theoretical and methodological analysis of the problem of schoolchildren's economic socialization is carried out. The content, structure, features of this process in the period from junior to senior school age are revealed.

The author's research conception of psychological structure, mechanisms and factors of the process of personality's economic socialization in the period from junior to senior school age is substantiated. A structural-target model of schoolchildren's economic socialization has been developed, according to which agents of this process can purposefully set the direction of the system of socializing influences, orienting them to the formation of schoolchildren's personal qualities that provide them with harmonious entry into market economic relationships. The target nature of the schoolchildren's economic socialization is given by its ideal result, which is the personality's economic culture. The main characteristic of this culture is entrepreneurship in a market economy. This culture was shown as a phenomenon, which is forming in the space of personal property in an educational space of school.

The results of empirical research of psychological structure, mechanisms and ontogenetic regularities of schoolchildren's economic socialization in the space of personal property relationships at different stages of education in general secondary education were analyzed. The age patterns of changes in the system of pupils' attitudes to personal property as an indicator of their economic culture development are analyzed.

The peculiarities of the influence of individual psychological, socio-psychological and intrasystemic factors on the attitudes to personal property as an indicator of schoolchildren's economic socialization at different stages of education in general secondary education were clarified.

The system of psychological support of the process of schoolchildren's economic socialization in the institution of general secondary education was developed by the author. The purpose, tasks, structure were covered in this work, separate socializing practices were developed and presented. Their effectiveness has been experimentally proven.

Key words: schoolchildren, structural-target approach, schoolchildren's economic socialization, economic culture of personality, economic culture of an enterprising person, personal property, attitude to personal property, psychological space of personality, privacy, entrepreneurship, general secondary education institution.